

SENYORS I SENYORIES AL PAÍS VALENCIÀ AL FINAL DE L'EDAT MITJANA¹

per

Antoni Furió

(UNIVERSITAT DE VALÈNCIA)

La senyoria i el règim senyorial han estat un element estructural i determinant de la societat europea durant un llarg període de la seua història. Des de la seua instauració al voltant de l'any mil fins a la seua dissolució als segles XVIII i XIX, la senyoria s'ha imposat i mantingut com a cèl·lula primària de l'enquadrament social, com a marc d'organització de les relacions entre els homes i també com a suport de la dominació d'una classe social, la dels senyors, que hi basava i extreia a través seu el poder i les rendes que li permetien mantenir-se i reproduir-se com a classe. Naturalment, en un període tan dilatat, i sotmès a tants canvis de tota mena, les condicions d'existència i reproducció no van ser sempre les mateixes. El pes i la funció de la senyoria no podien ser els mateixos en l'edat mitjana, quan el poder polític estava encara poc institucionalitzat i centralitzat i el mercat poc desenvolupat, que en la moderna, quan s'imposen el mercantilisme i l'estat absolutista. Precisament l'impacte de tots aquests canvis, tant d'ordre polític com econòmic, i les importants transformacions i readaptacions a què es va veure sotmesa, han portat molts autors a qüestionar la capacitat de la senyoria per a continuar sustentant l'hegemonia social de la noblesa o, almenys, la seua supervivència econòmica.

¹ Aquest article recull substancialment el text que vaig presentar al col·loqui *Las formas del poder señorial en el mundo medieval*, celebrat a la UIMP de València del 17 al 19 d'abril de 1996.

En efecte, pocs temes han gaudit segurament d'un consens historiogràfic tan ampli com el de la crisi de la senyoria al final de l'edat mitjana. Des que Marc Bloch li assignà un lloc central en la seua obra pionera sobre la societat feudal —va ser amb una crisi de les rendes senyoriales que s'acabà l'edat mitjana i començaren els temps moderns, va escriure Bloch—, els medievalistes no han deixat d'aportar monografies locals i regionals que han permès anar confirmant-la per tot arreu, així com mesurar-ne l'abast i la intensitat. Però, sens dubte, és a Guy Bois a qui devem l'estudi analític més acurat i també l'exposició teòrica més desenvolupada². En síntesi, Bois ens diu i demostra que la caiguda de les rendes senyoriales entre principis del segle XIV i mitjans del XV va ser tan brutal —de l'ordre dels tres quarts, en valor nominal— que els senyors ja no pogueren continuar mantenint-se amb els ingressos tradicionals procedents de les seues terres i hagueren de buscar recursos alternatius, principalment en el servei a la monarquia i, per tant, en la participació en una nova forma de renda, centralitzada en mans del rei.

Tanmateix, sense negar la magnitud de la reculada de les rendes dominicals, alguns autors es resisteixen a limitar la senyoria als seus aspectes estrictament financers o econòmics³. En aquest mateix sentit, per bé que amb una intenció diferent, la de censurar els qui argumenten la irracionalitat econòmica de la despesa senyorial per a explicar la seua escalada al principi dels temps moderns, Bartolomé Yun recordava recentment que la senyoria no és tant una empresa com una baula dins un complex i canviant engranatge de poder. Moltes despeses que es podrien considerar irracionals des d'un punt de vista econòmic —quin?, l'actual?, es demana Yun—, estaven ben

² G. BOIS: *Crise du féodalisme. Économie rurale et démographie en Normandie orientale du début du 14e siècle au milieu du 16e siècle*. París, 1976; i "Noblesse et crise des revenus seigneuriaux en France aux XIVe et XVe siècles: essai d'interprétation", a PH. CONTAMINE (ed.): *La noblesse au Moyen Age. XIe-XVe siècles*. París, 1976, pp. 219-233.

³ Fins i tot en aquest terreny, Pierre Charbonnier, un dels més crítics amb Bois, rebutja la tesi d'una degradació general dels ingressos senyoriales, invocant d'una banda la concentració del mapa senyorial, que hauria permès els grans llinatges nobiliars reconstruir els seus patrimonis, i, d'altra, la substitució de la tinença per noves formes de conducció de la terra i, en primer lloc, per l'arrendament a curt termini, les rendes del qual se situaven molt per damunt dels censos fixos anteriors. La senyoria, conclou Charbonnier, resistí tots els assalts i la reconstrucció no es va fer contra els senyors, en tant com va ser feta per ells mateixos. P. CHARBONNIER: "La crise de la seigneurie à la fin du Moyen Age vue de l' 'autre France'", a *Seigneurs et seigneuries au Moyen Age. Actes du 117e Congrès national des sociétés savantes (Clermont-Ferrand, 1992)*. París, 1993, pp. 111-122.

justificades des de la perspectiva de la funció política de control i legitimació social que exercia la senyoria, i de la qual la renda senyorial no n'era sinó el suport. Per tant, allò que presidia el funcionament de l'economia senyorial no era tant el benefici econòmic o la lògica crematística com la reproducció d'unes formes de domini social⁴.

I això, malgrat la depreciació de les rendes i l'escalada de les despeses, no estava en qüestió. De fet, la crisi de la senyoria —la crisi dels ingressos senyorials lligats a la terra, als drets dominicals i jurisdiccionals— coincidí en el temps amb un considerable avanç de la senyorialització. Just quan majors eren les dificultats dels senyors per mantenir-se amb les seues rendes, per viure dels seus patrimonis, més i majors eren les porcions del territori reial alienades i transferides al domini de la noblesa. Aquest avanç de la senyorialització, al final ja de l'edat mitjana, coincidia també, i no n'era cap contradicció, amb l'enfortiment del poder reial, amb la progressiva centralització en les seues mans de la fiscalitat, la justícia i el poder militar. La senyoria no constituïa cap competidor ni cap obstacle a l'extensió i consolidació de l'estat, sinó que n'era un complement, ja que ajudava a organitzar i controlar el territori i, per això mateix, sobreviuria a la reorganització i centralització del poder reial.

Naturalment, la dels senyors no era una classe homogènia i els seus destins individuals van ser ben diversos. La crisi afectà sobretot els més menuts, els que fiaven tots els seus ingressos als magres rèdits d'uns dominis territorials minúsculs i escarransits. Però altres ja feia temps que venien diversificant els seus recursos, bé a través d'una participació cada vegada més decidida en el mercat i en reditícies operacions comercials, bé a través d'inversions en el deute públic —emès per les ciutats o per la mateixa corona—, bé a través del servei a la monarquia en la guerra o en l'administració de l'estat. Alguns van saber adaptar-se a les transformacions i van reeixir, i altres no. Molts dels petits llinatges nobiliaris, limitats per uns ingressos insuficients i incapaçs de fer front a l'augment de les despeses que comportava el manteniment del seu status social, acabaren finalment per desaparèixer, desposseïts de les seues antigues senyories. Per contra, la recomposició del mapa i el poder senyorials beneficià les grans famílies

⁴ B. YUN CASALILLA: "Consideraciones para el estudio de la renta y las economías señoriales en el reino de Castilla (s. XV-XVIII)", a E. Sarasa Sánchez-E. Serrano Martín (eds.): *Señorío y feudalismo en la Península Ibérica (ss. XII-XIX)*. Saragossa, 1993, t. II, pp. 11-45.

aristocràtiques, velles i noves, que acumularen terres i títols, alhora que s'incrustaven fermament en els òrgans de poder d'un aparell estatal cada vegada més sòlid i desenvolupat.

L'observatori valencià, que és del que m'ocuparé en les pàgines següents, pot aportar elements d'interès al debat, tant per la seua singularitat de partida com per la seua adequació final al quadre general. En efecte, les condicions en què es va produir la conquesta i la colonització feudals del segle XIII determinaren que el nou regne de València fos una regió definida inicialment pel pes hegemònic del reialenc, en contrast amb la feblesa del poder senyorial. Tanmateix, dos segles i mig més tard, la senyoria ja s'havia estès per les tres quartes parts del territori, alhora que el poder senyorial s'erigia sobre unes bases renovades i més sòlides. En l'endemig, la crisi, o millor, la insuficiència dels ingressos dominicals no havia sinó propiciat la liquidació de molts petits senyors i senyories i l'absorció d'aquestes últimes per part dels grans estats senyorials. Al final de l'edat mitjana, la recomposició del poder senyorial passava també, i en gran mesura, al costat de per altres fonts d'ingressos i de poder, per una recomposició del mapa senyorial⁵.

La mobilitat del mapa senyorial

A pesar de les dures proves viscudes i de les ombres que encara l'ameaçaven, l'estat de salut del règim senyorial al final de l'edat mitjana continuava sent excel·lent, gràcies a les nombroses reconversions a què s'havia vist obligat per tal de superar la crisi —una crisi real i general— i que li havien permès refer-se i afrontar amb més confiança el futur. De fet, la senyoria comptava al País Valencià com a tot arreu amb unes bases ben sòlides que li permeteren ultrapassar els temps medievals i perdurar durant tota l'edat moderna. Entre aquestes bases destacava en primer lloc la seua considerable extensió territorial. Gairebé les tres quartes parts del regne (el 73 %) estaven en mans de la noblesa senyorial i de l'Església, encara que aquesta preeminència espacial no es traduïa també en una clara superioritat demogràfica i tots junts, vassalls de senyors i vassalls d'institucions ecle-

⁵ Per a una visió general, vegeu F. GARCIA-OLIVER: *Terra de feudals. El País Valencià en la tardor de l'edat mitjana*. València, 1991; A. FURIÓ: *Història del País Valencià*. València, 1995.

siàstiques, a penes sumaven poc més de la meitat del total de la població. Segons els càlculs d'Enric Guinot, que ha cartografiat recentment el mapa senyorial de finals del segle XV i principis del XVI, la senyoria laica s'estenia per més de la meitat del territori del país (el 54'76 %) i concentrava vora la meitat de la població (el 46'33 %); les terres de l'Església representaven el 18'33 % de la superfície i el 12 % de la demografia; i el reialenc, que només cobria poc més de la quarta part de la geografia valenciana (el 26'91 %), agrupava en canvi el 41'63 % dels habitants del regne⁶.

D'aquest mapa, més que la desigual distribució del territori i de la població entre els tres tipus de senyoria i també, com veurem, la diferent implantació d'aquests en el conjunt del país, el que m'interessa destacar sobretot és la seua extraordinària estabilitat en els temps moderns. En efecte, els percentatges que donen Mariano Peset i Vicente Graullera per a finals del segle XVIII són, llevat d'algunes molt lleugeres variacions, pràcticament els mateixos que els de finals del segle XV. Les senyories laiques representaven cap al 1760-1780 el 58 % de la superfície del regne i el 47'72 % de la seua població; les eclesiàstiques i d'ordes militars el 18 i el 13'57 %, respectivament; i el reialenc, el 24 i el 38'71 %⁷. La geografia senyorial del final dels temps moderns, en vespres ja de la seua dissolució, era, doncs, substancialment la mateixa que la del final de l'edat mitjana, que és quan va quedar definitivament fixada en els seus trets dominants.

Tanmateix, aquest mapa senyorial, aquest equilibri en la implantació territorial i el volum demogràfic dels tres grans tipus de senyoria, bastit al final ja de l'edat mitjana i cridat a tenir tan llarga perdurabilitat en la moderna, estava lluny de ser el que havia caracteritzat la societat valenciana durant

⁶ E. GUINOT: "Senyoriu i reialenc al País Valencià a les darreries de l'època medieval", *Lluís de Santàngel i el seu temps*. València, 1992, pp. 185-204. Vegeu també l'article de R. GARCÍA CÁRCCEL: "El censo de 1510 y la población valenciana de la primera mitad del siglo XVI", *Saitabi*, XXVI (1976), pp. 171-188, on es publica el primer cens relativament complet de la població valenciana, ordenat segons l'adscripció de cada senyoria o nucli de poblament al braç eclesiàstic, militar o reial.

⁷ M. PESET-V. GRAULLERA: "Nobleza y señoríos en Valencia durante el siglo XVIII", *Estudios de Historia Social*, 12-13 (1980), pp. 245-281. Com apunta Manuel Ardit, que ja va comparar ambdues estadístiques, el panorama és pràcticament el mateix i les lleugeres diferències entre l'una i l'altra es deuen sobretot a les diverses estimacions de la població que proporcionen els recomptes de 1510 i 1786, sobre els quals estan basades, i a les modificacions —poques— produïdes en el patrimoni reial. M. ARDIT: *Els homes i la terra del País Valencià (segles XVI-XVIII)*. Barcelona, Curial, 1993, I, p. 83.

la major part dels temps medievals. Moltes de les viles que figuren en la relació de llocs de senyoria de 1490-1510, publicada per Guinot, havien estat anteriorment —i en alguns casos, fins a dates ben recents— de reialenc, i només les necessitats financeres de la corona o la voluntat de recompensar serveis i d'assegurar-se fidelitats havien motivat la seua alienació en mans senyoriales, subvertint així el clar predomini del patrimoni reial —si no en extensió, sí en qualitat de les terres i en volum demogràfic— que havia caracteritzat el país des de la mateixa conquesta i que n'havia estat un dels trets estructurals més definidors. Aiora, Albaida, Asp, Castalla, Cocentaina, Corbera, Crevillent, Dénia, Elda, Elx, Gandia, Guadalest, Moixent, Montesa, Novelda, Pego, Sogorb, la vall d'Alfàndec, la vall d'Ebo, la vall de Gallinera, la Vall d'Uixó i Xaló, per citar els nuclis majors, havien estat en origen dominis reials i només posteriorment havien estat senyorialitzades, ja fos en forma d'*apanage* a branques secundàries de la família reial, ja fos en forma de venda o donació a membres de la noblesa. El conjunt d'aquestes viles alienades en un moment o altre del patrimoni reial suma uns 2.750 km², el 12'7 % de l'extensió superficial calculada per a 1510, un percentatge que, afegit al que quedava en aquesta data, ens donaria una proporció menys desequilibrada entre les terres de reialenc (39'6 %) i les de senyoria laica (43 %)⁸, i sobretot una encara major superioritat demogràfica del domini reial, que englobaria prou més de la meitat de la població total del regne⁹.

Possiblement el moment de major extensió del reialenc al País Valencià va ser a començaments del segle XIV, després de l'annexió del territori arrabassat a Múrcia —la futura governació d'Oriola— i abans de les grans donacions senyoriales que caracteritzarien el regnat de Jaume II. És cert que cap al 1300 ja s'havien produït amputacions importants del patrimoni reial, com ara Sogorb (concedit el 1279 a l'infant Jaume Pérez), Cocentaina i Alcoi (al noble Roger de Llúria, el 1291), la Vall d'Aiora i Guadalest (a l'almirall Bernat de Sarrià, el 1296 i 1298, respectivament), la Vall d'Alfàndec (al monestir de Valldigna, el 1298) i Moixent (al conseller reial

⁸ La correcció només afectaria en un punt el percentatge de les terres de l'Església, que quedaria en el 17'3 %.

⁹ Naturalment, no podem extrapolar també, com hem fet en el cas de l'extensió superficial, el volum poblacional d'aquesta vintena de nuclis en 1510, ja que la demografia és una dada molt més variable.

Gonçal Garcia, el 1300). Però les seues dimensions continuaven sent encara respectables i fins i tot s'incrementarien amb la incorporació de les comarques murcianes el 1305. En aquesta data, també segons els càlculs de Guinot, el reialenc devia representar una tercera part de la superfície del país¹⁰, si bé el seu pes demogràfic devia ser considerablement superior.

Tanmateix, les alienacions del patrimoni reial no deixaren de succeir-se al llarg del segle XIV, forçades tant per les urgències pecuniàries de la monarquia, embarcada en empreses militars cada vegada més oneroses, com per la necessitat d'heretar generosament els membres de la família reial¹¹. Els regnats de Jaume II, Alfons el Benigne i Pere el Ceremoniós van ser pròdigs en concessions a la noblesa, que deixaren malmès el domini reial, alhora que afavoriren l'avanç de la senyorialització¹². Aquesta assolí el seu punt màxim durant la guerra amb Castella, en la segona meitat del Trescents, quan pràcticament tot el país, a excepció només d'unes poques viles reials, havia passat a mans senyoriales¹³. Però una vegada passat el temporal, molts castells, viles i jurisdiccions tornaren a la corona i fins i tot s'intentà una política decidida de recuperació dels béns i els drets alienats durant els regnats

¹⁰ E. GUINOT: "Donamus et concedimus vobis". Monarquia i senyorialització del patrimoni reial al País Valencià en temps de Jaume II", *El poder real en la Corona de Aragón (siglos XIV-XVI)*. XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón. Saragossa, 1996, t. I, pp. 219-235.

¹¹ També les donacions eren cada vegada més substancials. Si al segle XIII l'infant Jaume i l'infant Jaume Pérez havien estat dotats amb la baronia de Xèrica i la senyoria de Sogorb, respectivament, ja en el XIV l'infant Pere, fill de Jaume II, va rebre les viles i termes de Gandia, Dénia, Xàbia i la Vall d'Uixó, i l'infant Ramon Berenguer, també fill del mateix rei, les viles d'Elx i Crevillent. Res de comparable, però, a la dotació que Alfons el Benigne projectava per al seu fill Ferran, nascut el 1329 del segon matrimoni del rei, amb Elionor de Castella, i que incloïa, a més de la ciutat de Tortosa i la senyoria d'Albarrasí, les principals ciutats i viles del regne de València: Morella, Castelló, Borriana, Morvedre, Alzira, Xàtiva, Elda, Novelda, Alacant, Oriola i Guardamar. És a dir, pràcticament totes les viles reials del país, llevat de la capital, cosa que hauria suposat la desvertebració del regne de València i la seua gairebé total senyorialització. Només l'enèrgica oposició de la ciutat de València, liderada per Francesc de Vinatea, aconseguiria revocar la concessió i preservar la integritat del regne. A. FURIÓ: *Història del País Valencià*, p. 79.

¹² Les alienacions, com ja he dit, començaren bastant abans, ja en el segle XIII (vegeu-ne una relació de les viles i castells més importants a *ibidem*, p. 76), però en el seu afany per remuntar-se com més lluny millor, en algun treball recent s'arriba a confondre l'avanç de la senyorialització, a costa del patrimoni reial, amb la mateixa constitució de les senyories i de l'ordre senyorial en el moment de la conquesta. Només des de la perspectiva de considerar tot el país com un immens domini reial, com una mena de reialenc originari, es podrien entendre les donacions inicials a nobles i cavallers com a alienacions del patrimoni reial i avanços de la senyorialització.

¹³ Vegeu el mapa confeccionat per Enric Guinot en el seu article publicat en aquesta mateixa revista.

de Martí l'Humà i els primers Trastàmars¹⁴. Per poc de temps, perquè les alienacions es reprendrien vigorosament en la segona meitat del segle XV per a estabilitzar-se amb Ferran el Catòlic al final de la centúria. Així, Corbera, que havia estat recuperada el 1418, tornà de nou a poder dels Vilaragut el 1465. Aiora, confiscada al marquès de Villena el 1417, i Dénia i Xàbia, que havien retornat a la corona el 1425 en morir el darrer duc de Gandia, van ser lliurades el 1431 a Diego Gómez de Sandoval, un noble castellà recompensat amb terres i títols valencians (comte de Dénia) per la seua fidelitat als interessos trastamaristes en la veïna Corona de Castella. Sogorb, la Vall d'Uixó i la Serra d'Eslida, recuperats el 1430, van ser cedits sis anys després per Alfons el Magnànim al seu germà Enric; reintegrats al patrimoni reial el 1445, van ser novament transferits el 1459 al fill d'Enric. Elda va ser donada el 1449 a Eiximèn Peres d'Arenós. Elx i Crevillent van ser venudes el 1470 al també castellà Gutierre de Cárdenas. I finalment el ducat de Gandia, que havia tornat a la corona el 1425, va ser comprat el 1485 pel papa Alexandre VI per al seu fill Pere Lluís de Borja¹⁵.

El balanç final de totes aquestes vendes i donacions va ser la clara preponderància de la senyoria que reflecteix el mapa de 1490-1510, quan gairebé les tres quartes parts de la superfície del país pertanyien a la noblesa i a l'Església. Però, com hem vist, aquest predomini territorial, que es mantindria ja estable durant l'edat moderna, no havia estat sempre tan desproporcionat ni havia obeït a un procés lineal d'avanç sostingut de la senyorialització. D'una banda, la baixa edat mitjana havia partit d'una situació més equilibrada territorialment i fins i tot de clara hegemonia del

¹⁴ L'estudi clàssic és el de M. T. FERRER-MALLOL: "El patrimoni reial i la recuperació dels senyorius jurisdiccionals en els estats catalano-aragonesos a la fi del segle XIV", *Anuario de Estudios Medievales*, 7 (1970-71), pp. 351-491. Vegeu també E. VIDAL: "Política patrimonial de Fernando I y Alfonso V en el Reino de Valencia", *IV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*. Palma de Mallorca, 1955, t. I, pp. 495-504. P. LÓPEZ ELUM: "Proceso de incorporación a la Corona Real de Vall de Uxó, Sierra de Eslida y Segorbe en 1445", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XX (1974), pp. 50-65.

¹⁵ A. FURIÓ: *El camperolat valencià en l'edat mitjana. Demografia i economia rural en la Ribera (segles XIII-XVI)*. Universitat de València, tesi doctoral, 1986. ALFONSO FRANCO: "El linaje Sandoval y el señorío de Lerma en el siglo XV", en *Señores y señoríos (XIV-XVI)*. Universidad de Jaén, 1997, pp. 95-113. P. LÓPEZ ELUM: "Proceso de incorporación...", cit. P. RUIZ TORRES: *Señores y propietarios. Cambio social en el sur del País Valenciano (1650-1850)*. València, Institució Alfons el Magnànim, 1981. J.L. PASTOR ZAPATA: *Gandia en la baixa Edat Mitjana. La vila i el senyoriu dels Borja*. Gandia, CEIC Alfons el Vell, 1992.

patrimoni reial quant al volum poblacional i la capacitat econòmica dels seus dominis; d'altra, la degradació del reialenc no havia estat acumulativa sinó cíclica, ritmada per les contínues alienacions i reversiones a la corona. Les transferències de domini s'efectuaven en ambdues direccions, i terres, viles i jurisdiccions que havien passat del monarca a mans senyoriales, per donació o per venda, tornaven de nou al poder reial confiscades o comprades.

Ferran el Catòlic posarà fi a aquest ball de senyories entre la corona i la noblesa. Després de la venda de Gandia, ni ell ni els seus successors immediats tornaran a esmicolar el patrimoni reial per a recompensar serveis o obtenir diners. Però aleshores aquest estava ja molt erosionat i moltes viles i terres reials havien passat a integrar els dominis de la noblesa senyorial. Precisament aquestes mutacions d'antics dominis reials en dominis senyorials estan en l'origen de la diferent percepció de la senyoria per part de medievalistes i modernistes. Per a aquests darrers, que s'enfronten amb una situació ja més estable, nascuda de les transformacions de la baixa edat mitjana i en particular de l'alienació del patrimoni reial, la senyoria presenta una tipologia més plural i multiforme. Ardit, seguint Peset, Graullera i Mancebo, les ha sintetitzat en tres grans tipus: senyories en les quals els seus titulars no posseïen el domini directe de terres i cases, i en conseqüència detenien només drets jurisdiccionals; senyories amb terres i cases concedides en emfiteusi, però franques de censos i particions o carregades amb pensions monetàries; i senyories amb partició de fruits, que eren les més nombroses¹⁶.

Per als medievalistes, en canvi, la senyoria s'identifica essencialment amb aquestes dues darreres formes, és a dir, aquelles en les quals el senyor detenta el domini sobre la terra, independentment de si cobra censos en espècie, en moneda o no en cobra cap. La senyoria medieval és fonamentalment una senyoria territorial, nascuda d'una concessió de terres i només posteriorment —sobretot a partir de les corts del 1329-1330— dotada o no de drets jurisdiccionals. Però fins i tot en aquelles dues formes en les quals el senyor detentava drets sobre la terra, la composició de la renda era molt diferent si es tractava de senyories antigues —de territoris originàriament senyorials, conformats durant la conquesta o poc després— o

¹⁶ M. ARDIT: *Els homes i la terra...*, pp. 98-105. M. PESET-V. GRAULLERA-M.F. MANCEBO: "Plets, senyories i propietat a la València del segle XVIII", *Estudis d'Història Agrària*, 6 (1987), pp. 203-239.

si es tractava de senyories nascudes de l'alienació i senyorialització del patrimoni reial, en les quals els nous titulars adquirien els mateixos domini i drets que anteriorment hi havia tingut el rei. Mentre que en les primeres predominaven els drets emfiteùtics sobre la terra, en forma de censos en diners o en espècie, juntament amb els ingressos procedents dels forns, els molins i d'altres drets de caràcter jurisdiccional, en les segones la renda estava constituïda substancialment per la *peita*, un tribut en metàl·lic percebut en el reialenc des dels primers temps de la colonització en substitució dels censos agraris, i, sobretot, el *terç-delme*, el terç que el monarca es reservava del delme eclesiàstic¹⁷. Així, mentre que a Torís, Llombai, Sumacàrker o Manises, per citar quatre exemples de senyories antigues, el gros de la renda senyorial procedia dels censos agraris, especialment en la seua forma de partició de fruits, a Gandia o Sogorb, dues viles arrancades al reialenc, la renda es nodria fonamentalment del terç-delme i de la *peita*, igual que les viles que encara continuaven dins el patrimoni reial¹⁸. És evident, per tant, que les transferències de domini de la corona a la noblesa tendien a difuminar les diferències entre la senyoria reial i la nobiliària i a diversificar les formes d'aquesta, que havia acabat per adoptar molts dels trets de la primera.

La mobilitat —una mobilitat característica de la baixa edat mitjana, en contrast amb l'estabilitat dels temps moderns— no afectava solament el mapa senyorial, la distribució del territori entre reialenc i senyoria, sinó també els titulars de les senyories, ja que aquestes canviaven de mans ben sovint i no eren pocs els llinatges nobiliaris amb dificultats per a assegurar-se la continuïtat al capdavant dels seus dominis territorials. La desgràcia política i, sobretot, els enormes deutes que cada vegada més asfixiaven les

¹⁷ Sobre la *peita* i el *terç-delme* i, en general, els ingressos que conformaven la renda en el patrimoni reial, vegeu les tesis consagrades a diferents batlies del regne. A. FURIÓ: *El camperolat valencià...*; P. VICIANO: *La senyoria reial al País Valencià: rendes i gestors de la batlia de Castelló (1366-1500)*. Universitat de València, tesi de llicenciatura, 1989; A.J. MIRA JÓDAR: *Fiscalidad real y finanzas municipales. Las baillías del sur del País Valenciano a finales de la Edad Media (1378-1530)*. Universitat de València, tesi de doctorat, 1994; C. RABASSA: *Conjuntura econòmica i desenvolupament comercial als Ports de Morella, segles XIV-XV*. Universitat de València, tesi de doctorat, 1996.

¹⁸ A. FURIÓ: *El camperolat valencià...*; J.L. PASTOR ZAPATA, *Gandia en la baixa Edat Mitjana...*, pp. 238 i 245; F.J. CERVANTES PERIS: *Renta, finanzas y crédito censal. Los orígenes del ducado de Segorbe (1372-1478)*. Universitat de València, tesi doctoral, 1998.

economies senyoriales estan en l'origen de les contínues transferències de domini, per confiscació, per embargament o per venda, d'un llinatge a un altre. Sumacàrcer, que va estar en mans dels Crespí de Valldaura durant més de quatre segles, des de 1433 fins a la dissolució del règim senyorial, havia canviat sis vegades de titular en els cent cinquanta anys anteriors. Els primers senyors, els Vilanova, la van posseir només 18 anys, de 1276 a 1294, quan la veneren als Pròixita; aquests només la retingueren 33 anys, ja que el 1327 la veneren als Cervató-Munyós, dels quals passà, després d'un embargament per deutes i una venda judicial, als Quintavall el 1410, i d'aquests als Pardo de la Casta el 1426, abans de recalar definitivament en poder dels Crespí de Valldaura el 1433¹⁹.

Les febleses de la senyoria valenciana

Aquesta doble mobilitat, de llinatges que s'enlairaven i que desapareixien i de senyories que canviaven contínuament de mans, traduïa les dificultats de la noblesa valenciana per a mantenir-se només amb els seus dominis territorials i fins i tot per a mantenir-se al capdavant d'ells. Especialment en una conjuntura tan crítica com la de finals del Trescents i bona part del Quatrecent, que afectà sensiblement el valor de les rendes agràries. Però aquestes dificultats, aguditzades per la crisi, no eren solament conjunturals, sinó que venien determinades per una certa debilitat originària de la noblesa valenciana i per les insuficiències estructurals de la senyoria autòctona, producte totes dues de la forma en què s'havien desenvolupat la conquesta i la colonització feudals del segle XIII.

En efecte, el repartiment del botí en terres per part de la monarquia no va ser massa generós. Jaume I no sols es va reservar la majoria de viles i ciutats —aquella mena de columna vertebral que s'estenia de nord a sud del país i des d'on s'assegurava el control del territori— i les riques hortes que les envoltaven, sinó que limità les donacions a la noblesa, en la majoria dels casos, a l'àmbit d'un castell, una torre o una alqueria. Una política gasiva que no podia deixar de provocar el malestar de bona part dels magnats

¹⁹ V. PONS: *El señorío de Sumacàrcer en la baja edad media. De mudéjares a moriscos*. Xàtiva, 1995, p. 30.

que havien participat en l'empresa militar de la conquesta i que, decebut per la mesquina extensió de les concessions reials, se'n tornaren poc després als seus territoris d'origen o deixaren algunes branques secundàries del llinatge al capdavant de les possessions valencianes. És clar que, com s'afirma en algun treball recent, les donacions reials s'efectuaven al ritme de l'avanç militar i amb la voluntat de recompensar els nobles i cavallers que hi participaven directament. Però el que determinava la grandària, generalment minúscula, de les donacions no semblen haver estat tant motius tàctics —calia gratificar els guerrers, s'hi afirma, i aquests eren tan nombrosos que no podien eixir sinó a petits lots cada un—, com estratègics: la voluntat reial d'impedir la creació de grans feus, de grans estats senyoriais, que poguessen qüestionar la preeminència de la corona en el nou regne. Al capdavant, la mateixa creació del regne de València, en comptes d'incorporar directament les terres valencianes a l'Aragó o de fraccionar-les entre Aragó i Catalunya, no havia estat sinó un acte d'afirmació del poder reial, amb l'objectiu —com de seguida posarien en relleu els *Furs* i l'orientació romanista del marc jurídic— de crear un nou espai polític més favorable per a l'actuació de la monarquia²⁰.

Aquesta és, doncs, una de les principals característiques estructurals de la senyoria valenciana i la primera també de les seues insuficiències originàries: l'exigüitat de les seues bases territorials. Llevat del domini senyorial de l'orde de Montesa, l'únic que podria ser definit veritablement com un gran estat feudal, i d'algunes grans i mitjanes senyories confinades en l'interior del país, la resta del territori, i particularment les riques i fèrtils comarques del litoral, on es concentrava la majoria de la població i dels recursos, estava fragmentada en una àmplia diversitat de petites senyories enclavades dins o als voltants dels grans espais jurisdiccionals dels centres urbans. Petites senyories en molts casos microscòpiques, constrenyides a la limitada superfície d'una alqueria o un llogarret, amb uns pocs centenars

²⁰ No deixa de ser alarmant la deficient graduació òptica d'alguns treballs. En el suara al·ludit es confon que altres autors hagen posat l'accent en els aspectes estratègics, més que en els merament tàctics i conjunturals, i hagen destacat la voluntat reial d'afirmar el poder de la monarquia en el nou regne, amb una mena de cant a la "intel·ligència" personal de Jaume I. Pitjor encara: s'atribueix aquest suposat cant a "prejudicis ideològics". Com es veu, el vell argument de confondre teoria amb ideologia encara funciona i tot allò que siga transcendir el mer empirisme factual continua sent, per a alguns autors, caure en l'ideologisme, en "els prejudicis ideològics que no deixen veure la més simple realitat". La realitat, però, mai no és simple.

d'hectàrees de terra cultivable i unes quantes desenes de vassalls per a treballar-les.

Amb tot, no deixaven de donar-s'hi importants diferències regionals, producte de les condicions concretes en què s'havia dut a terme en cada zona tant la conquesta i la colonització com l'avanç posterior de la senyorialització. Les senyories més grans es localitzaven preferentment al nord del país, com ara el vast i relativament compacte estat territorial de l'orde de Montesa, que englobava la major part de les comarques septentrionals, en el límit ja amb Catalunya, i les baronies de Xèrica i de Sogorb, en el camí d'Aragó. Per contra, en les comarques centrals el predomini indiscutit corresponia a les ciutats i als poderosos grups urbans, i la senyoria es trobava esmicolada en una reguera de minúsculs enclaus dominicals intercalats entre el reialenc en les hortes de València, Alzira, Xàtiva o Gandia. Finalment, a les terres meridionals, on el pes i l'extensió de la senyoria no havien estat inicialment rellevants, les donacions de finals del XIII i principis del XIV (especialment la d'Alcoi i Cocentaina a Roger de Llúria i les que conformarien el gran estat senyorial de l'almirall Bernat de Sarrià a la Marina), l'annexió de la governació d'Oriola, amb importants senyories en el seu territori, que van ser confirmades o redistribuïdes per Jaume II i, sobretot, l'alienació ja en el segle XV d'algunes grans viles reials i dels seus vastos termes a favor d'alguns llinatges de la noblesa castellana, alteraren profundament el mapa senyorial, així com les dimensions i la influència de la mateixa senyoria.

Però el gran estat feudal de Montesa no era sinó el resultat de la reunió en mans del nou orde, fundat a començaments del segle XIV, de les antigues possessions del Temple i de l'Hospital, augmentades amb noves concessions reials. Les grans baronies havien estat atorgades a membres de la mateixa família reial (Xèrica, a l'infant Jaume; Sogorb, a l'infant Jaume Pérez; i més tard, totes dues a l'infant Martí; Gandia, a l'infant Pere) o a un grup molt reduït de fidels (els almiralls Roger de Llúria i Bernat de Sarrià, el conseller Gonçal Garcia). I les concentracions senyorials que donarien lloc a grans estats territorials com el dels Borja o els Hurtado de Mendoza, així com les infeudacions del patrimoni reial en benefici de la noblesa castellana, no es produïren sinó a finals ja del segle XV²¹. De manera que

²¹ E. GUINOT: "Organització i estructuració del poder al si d'un orde militar : el cas de l'orde de Montesa (segles XIV-XV)", *Anuario de Estudios Medievales*, 25 (1995), pp. 179-214; "Donamus et concedimus...", *cit.*; R. GÓMEZ CASAN: *La Historia de Xérica, de Francisco Del Vayo*. Sogorb,

durant la major part de l'edat mitjana, i llevat d'algunes poques excepcions, la senyoria valenciana es caracteritzà per la seua extrema fragmentació i, derivada d'aquesta, la seua feblesa política i econòmica.

Una senyoria gran, com el patrimoni de Maria de Luna, convertit en ducat de Sogorb a finals del segle XV, podia englobar una desena de poblacions (Sogorb, Almonacid, Castro, Eslida, Vall d'Uixó, Paterna, la Pobla de Vallbona, Benaguasil, Lliria i Xèrica) i uns quinze mil vassalls (uns tres mil focs) cristians i musulmans, que li rendien uns ingressos superiors als 100.000 sous anuals²². Una xifra altíssima, que se situava molt per damunt del que podien reportar la majoria de les senyories laiques i eclesiàstiques del país i encara les riques viles reials, i que només seria igualada o superada per algun dels grans estats territorials constituïts ja al final de l'edat mitjana, com el creat pels Borja entorn del ducat de Gandia²³. Es tracta, però, de casos excepcionals i la majoria de senyories estaven ben lluny de produir unes rendes tan considerables. La comanda de Sueca, de l'orde de Montesa, que limitava el seu domini al terme d'aquesta població, on posseïa el domini directe sobre més del 90 % de les terres cultivades (unes 1.500 ha), a més dels monopolis (forns, molins, carnisseries) i la jurisdicció civil sobre unes dues-centes famílies, aplegava entorn dels 15.000 sous anuals²⁴. Aproximadament els mateixos que ingressava el senyor de Picassent, també a mitjan segle XV²⁵. Una altra senyoria mitjana, la comanda de Torrent, l'única possessió valenciana que continuà en mans de l'orde de l'Hospital després

1982; F.J. CERVANTES PERIS: *Renta, finanzas y crédito censal...*, cit.; J.L. PASTOR ZAPATA: *Gandia en la baixa edat mitjana...*, cit.; A. FRANCO SILVA: "El linaje Sandoval y el señorío de Lerma...", cit.; i del mateix autor, "La herencia patrimonial del gran cardenal de España D. Pedro González de Mendoza", *Historia, Instituciones, Documentos*, 9 (1983), pp. 1-39; recollit a *La fortuna y el poder. Estudios sobre las bases económicas de la aristocracia castellana (siglos XIV-XV)*. Universidad de Cádiz, 1996.

²² 128.154 sous el 1402, 164.668 el 1403, 228.175 el 1404, 158.308 el 1408, per a situar-se entorn dels 90.000 sous als llarg del segle XV. Només les rendes de dos llocs —Paterna, amb 30.000-40.000 sous anuals, i Benaguasil, amb 25.000-35.000 sous—, ja sumaven gairebé la meitat dels ingressos totals. F.J. CERVANTES PERIS: *Renta, finanzas y crédito censal...*, cit., pp. 613-620.

²³ Les rendes del ducat de Gandia ascendien a 160.000 sous el 1488, quan encara no havien estat comprades totes les baronies, i sense incloure els ingressos reportats per la venda del sucre, i a 220.000 sous el 1524, inclouent els beneficis del sucre. J.L. PASTOR ZAPATA: *Gandia en la baixa edat mitjana...*, cit., pp. 261-262.

²⁴ A. FURIÓ: *Camperols del País Valencià. Sueca, una comunitat rural a la tardor de l'edat mitjana*. València, Institució Alfons el Magnànim, 1982, pp. 112-125.

²⁵ M.V. FEBRER ROMAGUERA: "Picassent medieval", a *Terra, població, economia i propietat. Sobre la història i la geografia de Picassent*. Picassent, 1988, pp. 79-138.

de la creació del nou orde de Montesa, era arrendada anualment per 7.000 sous a mitjan segle XIV i 10.000 al llarg del segle XV²⁶. La Vall de Xaló, una de les poques senyories del cavaller Joanot Martorell, era arrendada també a mitjan segle XV per 10.000-12.000 sous²⁷. Ja entre les més petites, la baronia de Torís, en mans de Pere Lladró, rendia a penes 6.000 sous anuals a mitjans del Quatrecent²⁸. Però les xifres més baixes, absolutament insignificants, són les que reportaven cap a 1467 les possessions valencianes dels ordes de Santiago i de Calatrava. Cap d'elles pujava dels 9.000 sous i algunes ni tan sols passaven dels 2.000²⁹.

Aquestes diferències tan enormes en el volum d'ingressos s'expliquen no tant per la composició de la renda agrària o el grau de la pressió fiscal com, sobretot, per l'extensió del domini senyorial. Ingressar més de cent mil sous de renda l'any era un llinar que estava a l'abast només de les grans empreses feudals, però aquestes eren molt poques i no eren sinó agregats —sovint inconnexos i conjunturals— de diferents senyories locals, que havien estat concentrades en mans d'un sol titular. Com era el cas dels ja citats ducs de Sogorb i de Gandia i altres noms de la noblesa titulada, amb possessions distribuïdes per diverses zones de la geografia valenciana. Les senyories mitjanes, circumscrites en la majoria dels casos a una sola població gran, a una vall o a un conjunt d'aldees, podien arribar a reunir entre 10.000 i 30.000 sous anuals. Però encara quedava una considerable franja de senyories minúscules, limitades a l'àmbit d'una sola aldea o d'una alqueria, que rendien menys de 10.000 sous i que devien representar probablement la majoria en termes quantitativs. En efecte, aquestes minses senyories constituïen ben sovint tota l'heretat dels petits cavallers i generosos domiciliats en les diferents viles del país i posseïdors d'unes poques

²⁶ J. ROYO MARTÍNEZ: *Un señorío valenciano de la orden del Hospital: la encomienda de Torrent*. Torrent, Ajuntament de Torrent, 1997, pp. 67-70.

²⁷ J. VILLALMANZO: *Joanot Martorell. Biografía ilustrada y diplomatario*. València, Ajuntament de València, 1995, doc. 801, p. 510.

²⁸ A. FURIÓ: *El camperolat valencià...*, cit., pp. 993-1.005.

²⁹ Les comandes de Santiago eren: Fadrell (7.852 sous i 2 diners); Enguera, poblada per 97 famílies (2.364); Museros, amb 53 famílies (2.376 sous i 2 diners); Orxeta, amb 50 famílies (3.330 sous i 1 diner); Sagra i Sanet, amb 32 famílies (5.560 sous); i la Vila-Joiosa, amb 280-300 famílies (2.656 sous i 6 diners). I les de Calatrava: Bétera, amb 90 famílies (9.000 sous); Xirivella, amb 100 famílies (9.000 sous); Massanassa, amb 40 famílies (2.000 sous); i Massamagrell, amb 100 famílies (4.000 sous). A. FRANCO SILVA: "Rentas y vasallos de las órdenes militares de Santiago y Calatrava en la Corona de Aragón durante el siglo XV", a *Señores y señoríos...*, cit., pp. 153-167.

hectàrees, treballades generalment per parcers, en les hortes adjacents, o, cada vegada més, les noves possessions dels emergents grups urbans que culminaven la seua ascensió social amb la inversió en terres i senyories, font última del poder i la legitimació socials.

A l'exigüitat territorial s'afegien, també com a tret estructural, les limitacions jurisdiccionals. La majoria de les donacions del segle XIII havien estat només territorials, havien transferit la propietat dominical sobre les terres, però no sempre la jurisdicció sobre els homes. Tanmateix, la reacció nobiliària de finals del segle XIII i principis del XIV, i en particular l'abrivada querella sobre la vigència del Fur d'Aragó en el regne valencià, aconsellaren Alfons el Benigne a oferir generoses contrapartides jurisdiccionals a canvi de la renúncia del fur aragonès i l'acceptació dels de València, reconeguts expressament com a llei universal i única del regne. Les compensacions, formulades en les corts de 1329, incloïen l'alta jurisdicció i el mer imperi per als grans barons i la plena jurisdicció civil i bona part de la criminal, així com el seu exercici —el mixt imperi—, per als petits senyors d'alqueries amb un nombre mínim d'habitants: quinze cases de cristians o set de mudèjars en la senyoria i tres en el reialenc³⁰. L'anomenada "jurisdicció alfonsina" dotava així de drets jurisdiccionals els qui fins aleshores només havien gaudit de la propietat dominical d'un lloc i facilitava l'accés a la condició senyorial dels grans propietaris agraris. També propiciava un major control sobre la població rural, alhora que estimulava la colonització interior, l'ocupació i establiment de terres fins aleshores incultes, per part de cavallers i de patricis urbans àvids de senyories i de rendes. Però tot i així, tot i que els nous drets jurisdiccionals reforçaven l'autoritat dels senyors sobre els seus vassalls, i que la cort o tribunal i en alguns casos fins i tot les forques a l'entrada de la població esdevindrien, juntament amb el castell o la torre, els millors símbols del poder senyorial, aquest poder continuava subjecte a importants limitacions. D'una banda, les que fixaven les cartes de població inicials o les posteriors concòrdies amb els camperols de la senyoria, que per tal de fomentar l'establiment de colonitzadors havien hagut d'oferir condicions

³⁰ S. ROMEU ALFARO: "Los fueros de Valencia y los fueros de Aragón: la jurisdicción alfonsina", *Anuario de Historia del Derecho Español*, XLII (1972), pp. 75-115; A. ALBEROLA ROMA: "Los 'señoríos alfonsinos' en el sur del País Valenciano. Aproximación a su estudio", a E. Sarasa-E. Serrano (eds.): *Señorío y feudalismo...*, cit., t. I, pp. 223-240; D. BERNABÉ GIL: "Sobre el origen territorial en los señoríos valencianos de colonización alfonsina", *ibidem*, t. III, pp. 123-138.

ben avantatjoses, en particular pel que respecta a la llibertat de moviment i a la moderació de les rendes exigides. I d'altra, la subordinació de les senyories situades dins els termes generals d'una ciutat o vila reial —que era el cas de la majoria— al poder jurisdiccional d'aquesta, cosa que afavoria l'intervencionisme dels oficials urbans en els afers interns de les senyories i, en definitiva, la domesticació de la petita noblesa rural per part de les élites ciutadanes³¹.

La inestabilitat del grup senyorial

A les febleses de la senyoria valenciana, i estretament vinculada a elles, s'unia la inestabilitat dels llinatges nobiliaris que conformaven el grup senyorial. Poques eren, en efecte, les famílies nobiliàries que aconseguien perpetuar-se durant dues o més generacions al capdavant d'unes senyories tan ínfimes en terres i tan mesquines en rendes i drets. En la Ribera del Xúquer, del centenar de llinatges que se succeïren en les diverses senyories locals durant un període de gairebé tres segles, des de la conquesta fins a les Germanies, només quatre s'hi mantingueren durant almenys tota una centúria: els Montagut, vinculats a l'Alcúdia des del 1238; els Castellví, senyors de Carlet des de la segona meitat del segle XIV; els Eslava, titulars de Càrcer des de 1329; i els Centelles, establerts a Catadau, Alfarb i Alèdua, del 1353 al 1494³². La resta, és a dir, la immensa majoria, a penes perduraven uns pocs anys o, com a molt, unes poques dècades al cap d'unes senyories efímeres i esquives. Al nord, Llombai i Catadau canviaren cinc

³¹ Sobre aquesta dominació política de les ciutats damunt les senyories rurals, i les tensions que generava, vegeu F. GARCIA-OLIVER: "‘Hòmens de vila’ contra cavallers a la Safor del Quatre-cents: les manifestacions d'una crisi?", *Guaita*, 1 (1982), pp. 26-34, i les consideracions generals del mateix autor a *Terra de feudals...*, cit. També J.A. BARRIO-BARRIO: "El señorío de los Daya y el municipio de Orihuela en el siglo XV", a *Señorío y feudalismo...*, cit., t. III, pp. 259-270, que analitza els diversos conflictes que enfrontaven la senyoria i el municipi, des de l'exportació de blat (el senyor pretenia vendre fora dels termes d'Oriola 400 cafissos, i les autoritats locals només l'autoritzaven a extreure'n 50, fent valer el dret de la vila a controlar la comercialització de la producció cerealícola del terme) a qüestions de reg, neteja de les sèquies i jurisdicció del sobresequier. Un altre gran front de tensió entre les senyories i les viles era l'aprofitament dels "emprius", en particular les pastures, d'ús comunal i lliure accés, que els senyors pretenien vedar i privatitzar. M. LLOP CATALÀ: "Proceso contra don Pedro de Moncada (1416). Apuntes y comentarios sobre el uso de 'aemprius'", *Escritos del Vedat*, XVII (1987), pp. 217-252.

³² A. FURIÓ: *El camperolat valencià...*, cit., t. III, pp. 941-993.

vegades de mans abans de caure definitivament en les dels Borja el 1494³³, Torís conegué almenys quatre famílies senyoriales diferents abans de passar també a poder dels Borja el 1497³⁴ i Montserrat, Real de Montroi, Alginet, Benifaió, Almussafes, Sollana, Albalat, Cotes i Pardines experimentaren un tràfec similar de senyors durant els darrers dos segles i mig de l'edat mitjana³⁵. En el centre de la comarca, Corbera i Cullera, dues antigues viles reials, entraren ieixiren diverses vegades del patrimoni reial i passaren també per les mans de diverses famílies³⁶. Finalment, les terres del sud constituïen un veritable mosaic de petites senyories, gairebé una trentena, concentrades en un espai molt reduït, entre Alzira i Xàtiva, la majoria de població musulmana —llevat dels sols enclaus cristians de l'Ènova i Castelló de la Ribera— i moltes, sobretot les més modestes, en mans de cavallers i generosos

³³ Llombai i Catadau van ser donades el 1238 a Guillem Olàbia, però el 1261 els seus fills veneren ambdós llocs a Rodrigo Martín d'Açagra. És possible que aquest Rodrigo fos el mateix Rodrigo de Riusec que posseïa Catadau el 1270, els fills del qual, Ramon, Pere i Galceran, veneren el 1310 la seua part a un quart germà, Jaume. En tot cas, el lloc passava el 1328 a Ramon de Riusec, que ja era senyor de Riba-roja. El 1357, però, el jurista de València Arnau Joan comprava la meitat del castell de Catadau per 60.000 sous i, l'any següent, el mer i mixt imperi del lloc per 5.000 sous. Deu anys més tard era Ramon de Riusec qui comprava, pel mateix preu, la jurisdicció de Catadau, per bé que només quatre anys després, el 1372, era adquirida per Ramon Castellà. El 1382 Catadau era venut per Ramon Castellà a Guillem de Centelles, el fill del qual, Eimeric, comprà a Joan I la jurisdicció del lloc per 13.000 sous, el 1391. Els Centelles es mantindrien a Catadau fins a la venda als Borja el 1494. Quant a Llombai, després d'Olàbia i de Rodrigo d'Açagra, el lloc passà a Gonçal Garcia, que també posseïa en la Ribera les senyories d'Albalat i Segairén. El 1376, Llombai s'uneix novament a Catadau en mans de la família Castellà, però durant el segle XV i abans de passar a mans dels Borja, Llombai va pertànyer, com també Albalat i Segairén, als Rois de Corella, comtes de Cocentaina. *Ibidem*, pp. 947-949.

³⁴ Gombau d'Entença, el 1238; l'infant Pere Ferrando, el 1283; Ramon de Tous, el 1355; Pere Boil de Lladró, el 1410. *Ibidem*, pp. 950-951.

³⁵ *Ibidem*, pp. 952-958.

³⁶ Corbera, cedida el 1274 a l'infant Pere, va ser concedida el 1325 a l'infant Joan, arquebisbe de Toledo, que sis anys després aprovava, juntament amb el rei, diverses compres efectuades pel monestir de Valldigna a Sinyent, Llíber, Aitona i Fortaleny, dins el terme de la vila. Retornada a la corona el 1336, Pere el Cerimoniós la permutava quatre anys després a l'infant Ramon Berenguer, per Elx, Crevillent i altres llocs. El 1359 n'era senyor Jofre de Jàmvila, que havia estat fins aleshores senyor de Cullera. El 1385 Corbera pertanyia ja als Vilaragut, que la mantindrien també en el segle XV, llevat del període comprès entre 1418 i 1465, en què va tornar a la corona. Al seu torn, Cullera va ser venuda el 1286 a Jaspert, vescomte de Castellnou. Recuperada per la corona, va ser venuda de nou el 1344 a Nicolau de Jàmvila, comte de Terranova. El 1358 tornava a ser venuda, ara a l'infant Esteve d'Aragó, per 172.000 sous. Adquirida per la ciutat de València el 1381, Martí l'Humà la reintegraria al patrimoni reial el 1403, per no tornar a eixir-ne ja fins el 1708. *Ibidem*, pp. 958-960.

domiciliats a la capital de la Costera. Quant a les mitjanes, ja he citat abans el cas de Sumacàrcer, que canvià sis vegades de titular en cent cinquanta anys, i el mateix succeí a Alberic, Alasquer, Gavarda i altres poblacions que a finals del segle XV acabarien en poder dels Hurtado de Mendoza³⁷.

Les coses no eren diferents a les veïnes comarques de la Costera, la Safor i l'Horta, dominades pel pes i la influència dels centres urbans —Xàtiva, Gandia i València—, on residien els titulars de les senyories escampades pels respectius territoris. Al sud de l'Horta, per exemple, llevat dels feus eclesiàstics (Albal, Quart i Aldaia) i de les comandes dels ordes militars (Silla, Torrent i Picanya), que continuaren en les mateixes mans fins a la dissolució del règim senyorial, les altres senyories, en poder de la noblesa laica, sofriren durant els últims segles medievals la contínua renovació dels seus titulars. La identificació entre els llinatges dominicals i les senyories posseïdes no deixava de ser conjuntural i, com en el cas de la Ribera, en molts pocs casos s'estenia més enllà d'una centúria³⁸. La senyoria de Catarroja canvià sis vegades de mans des de la conquesta fins al segle XV, igual que el lloc veí d'Alaquàs, que passà successivament de poder dels Soler als Romeu, els Escrivà, els Vilaragut, els Aguilar i els Pardo de la Casta³⁹.

³⁷ Esmentaré només el cas d'Alberic. Donades a Llop Ferrenc de Lucernich el 1244, la torre i l'alqueria d'Alberic van passar més tard a Pere Sabata, senyor de Tous i Terrabona. El 1300 Jaume II comprà el lloc a Eiximèn Sabata per 80.000 sous, per a vendre'l, el mateix any i pel mateix preu, a Jaume de Romaní. Confiscat als Romaní durant la guerra de la Unió, Alberic va ser venut el 1349 a Jerònima, muller de Ramon de Riusec, per 200.000 sous. El 1387 la senyoria era adquirida per Eiximèn Pérez d'Arenós, que el 1406 rebria de manera vitalícia la jurisdicció criminal. La senyoria passà a Lluís Cornell, àlies Pere Maça de Liçana, el 1439, el qual la bescanvià el 1487, junt amb altres possessions, a Joan Francesc de Pròixita, comte d'Almenara, per Llutxent, Quatretonda i altres llocs. Dos anys després, Pròixita la venia al cardenal Mendoza, que el 1491 la cedia al seu fill Rodrigo. *Ibidem*, pp. 962-974. Vegeu també A. FRANCO SILVA: "La herencia patrimonial del gran cardenal de España D. Pedro González de Mendoza", *Historia, Instituciones, Documentos*, 9 (1983), pp. 1-39; recollit a *La fortuna y el poder. Estudios sobre las bases económicas de la aristocracia castellana (siglos XIV-XV)*. Universidad de Cádiz, 1996.

³⁸ A. FURIÓ: "Les comunitats rurals de l'Horta-Sud de l'Edat Mitjana als temps moderns", *Afers*, 11/12 (1991), pp. 31-55.

³⁹ P. VICIANO: *Catarroja: una senyoria de l'Horta de València en l'època tardomedieval*. Catarroja, Ajuntament de Catarroja, 1989; M.T. PÉREZ MARTÍNEZ: "Una primera relación de los linajes que poseyeron el señorío de Alaquàs", *Quaderns d'Investigació d'Alaquàs*, VII (1988), pp. 51-68.

Aquests continus canvis en la titularitat de les senyories, que impediien la identificació entre els llinatges nobiliaris i els seus dominis territorials, i que no feien sinó accentuar la inestabilitat del grup senyorial, venien determinats, ultra la migradesa de les rendes, per altres factors de naturalesa molt diversa. Com ara, les successives transmissions i divisions hereditàries, forçades per un règim successori que imposava el repartiment del patrimoni familiar entre tota la descendència; les confiscacions i reassignacions reials, que premiaven lleialtats i castigaven infidelitats; i l'acció mateixa del mercat, la compravenda de senyories urgida ben sovint pels deutes i les dificultats financeres dels seus titulars.

Els efectes d'un sistema hereditari fonamentat en la partició dels béns familiars entre tots els fills es revelaren perversos per als patrimonis nobiliaris, desproveïts d'un mecanisme de salvaguarda de la seua integritat com el *mayorazgo* castellà, que vinculava la propietat familiar al llinatge i n'impedia el trossejament i l'alienació. En principi, la llibertat dels pares per disposar dels seus béns i llegar-los a un sol fill estava condicionada per la proporció de la legítima que calia reservar als altres fills: la tercera part de tots els béns en el cas de quatre o menys fills i la meitat en el cas de més de quatre fills. Els pares, doncs, no podien disposar lliurement per a millorar un dels fills més que dels dos terços o de la meitat del patrimoni, respectivament⁴⁰. Només el 1358, un fur de Pere el Cerimoniós alliberava els testadors d'aquesta restricció i els facultava per “donar o lexar lurs béns en tot o en partida” a qui volguessen, “fills, filles o altres persones parents o stranyes”, sense haver de reservar “legítima o alcuna altra part de lurs béns” als seus fills, “si fer no-u volran”⁴¹. Els pares podien, si així ho volien, afavorir un sol fill i desheretar els altres, sense necessitat d'al·legar cap causa. L'única condició que imposarà mig segle després Martí l'Humà, en les corts de 1403, perquè això fos vàlid, serà la de desheretar “expressament” els altres fills en el testament⁴². Tanmateix, tot i que els nobles valencians concentraven en un sol fill, el primogènit, el gros del patrimoni familiar, no

⁴⁰ *Furs e ordinacions fetes per los gloriosos reys d'Aragó als regnicoles del regne de València*. València, 1482. Llibre VI, rúbrica IV, fur 26, de Jaume I (p. 114 de l'edició facsímil feta per la Universitat de València el 1977). Vegeu A.FURIÓ: “Reproducción familiar y reproducción social: familia, herencia y mercado de la tierra en el País Valenciano en la Baja Edad Media” (Universidad de Castilla-La Mancha, en premsa).

⁴¹ *Ibidem*. Rúbrica V dels furs de 1358, de Pere el Cerimoniós (p. 270).

⁴² *Ibidem*. Rúbrica XIX, fur 8, de Martí l'Humà (p. 373).

podien evitar que aquest es veiés sensiblement erosionat a cada reemplaçament generacional pels dots lliurats a les filles i les deixes particulars als altres fills barons.

La fragilitat dels patrimonis nobiliaris es feia encara més insostenible en la mesura que les famílies de la noblesa valenciana solien tenir per terme mitjà més de quatre fills supervivents⁴³. Les relacions entre els germans podien ser de solidaritat, recolzant el primogènit i l'establiment i la promoció de les branques secundàries del llinatge, o, cosa que era més freqüent, de discòrdia, amb acalorades disputes sobre el repartiment de l'herència paterna que acabaven sovint davant els tribunals. En qualsevol cas, una i altra via comportaven fortes despeses —en dots, en assignacions, en plets— que dessagnaven les economies nobiliàries, però que venien exigides pel manteniment del status i el prestigi de la casa⁴⁴. El sistema d'herència prescrit pels Furs també podia desviar el patrimoni familiar cap a d'altres llinatges, com succeí amb les baronies d'Albaida i de Corbera, que passaren per via matrimonial dels Vilaragut als Pardo de la Casta. Cosa que, a més d'originar un llarguíssim plet judicial, contribuí també a alimentar les bandositats nobiliàries de finals del segle XIV i principis del XV⁴⁵. Per tal de conjurar aquestes conseqüències catastròfiques, molts llinatges assajaren diferents estratègies hereditàries que preservassen la integritat dels patrimonis familiars i n'evitassen la fragmentació. En particular, la concentració del domini territorial en el primogènit i la dotació dels restants fills amb pensions de censals i assignacions econòmiques⁴⁶.

⁴³ J. GUIRAL: *Valencia, puerto mediterráneo en el siglo XV (1410-1525)*. València, IVEI-Edicions Alfons el Magnànim, 1989, p. 580. Vegeu també les genealogies que dona el *Nobiliario valenciano de Onofre Esquerdo*. Pròleg, transcripció i notes de J. Martínez Ortiz. València, Publicaciones del Ateneo Mercantil, 1963.

⁴⁴ B. YUN CASALILLA: "Consideraciones para el estudio de la renta...", *cit.* Sobre les relacions intrafamiliars en l'interior dels llinatges nobiliaris, entre la cooperació i el conflicte, vegeu també P. SANCHEZ LEÓN: "Aspectos de una teoría de la competencia señorial: organización patrimonial, redistribución de recursos y cambio social", *Hispania*, LIII/3, núm. 185 (1993), pp. 885-905.

⁴⁵ Els Pardo de la Casta accediren a la senyoria d'Albaida i de Corbera pel matrimoni de Pere Pardo amb Carrossa de Vilaragut, a principis del segle XV. J. SAIZ: "Els Pardo de la Casta, senyors d'Albaida en el primer terç del segle XV. Un llinatge nobiliari al servei de la casa reial", a *750 anys com a valencians: Abaida i la Vall, 1245-1995*. Ontinyent, Caixa d'Ontinyent, 1995, pp. 155-174.

⁴⁶ És el cas dels Crespi de Valldaura, senyors de Sumacàrcer. A la seua mort el 1491, Lluís deixà la senyoria i el gros del patrimoni familiar al fill major, Ausiàs, mentre que els altres dos fills van ser heretats amb censals: Francesc amb una renda de 3.000 sous anuals, i Pere amb una donació de 60.000 sous en censals pel seu matrimoni amb Margarida Sans (quatre anys abans, la donació "propter nuptias" del primogènit havia estat de 110.000 sous). Però tant Francesc

La fidelitat a la corona era un altre dels elements que influïen en la inestabilitat dels patrimonis nobiliaris i la circulació de senyories. De la mateixa manera que els serveis eren recompensats amb feus i jurisdiccions, les deslleialtats eren castigades amb el decomís i la privació dels béns. I, tot i que la monarquia va saber fer ús d'aquesta prerrogativa en diverses ocasions, per tal de reforçar la seua autoritat, no hi ha dubte que el moment més intens va ser al final de la guerra de la Unió, el 1348, quan bona part de la noblesa rebel a Pere el Cerimoniós va veure confiscades les seues possessions, que van ser transferides als llinatges que s'havien mantingut fidels. En la Ribera, les senyories d'Almussafes, Benifaió i Alberic van ser espoliades als seus antics propietaris —Joan Roís de Corella, Bernat Matoses i Jaume de Romaní, respectivament, que van ser condemnats a mort per la seua militància unionista— i repartides entre els lleials a la corona⁴⁷. La nòmina d'afectats es podria incrementar amb molts més exemples que testimonien la veritable fractura que representà la guerra de la Unió per a la noblesa autòctona. Aquesta guerra civil valenciana, que migpartí els senyors en un i altre bàndol, se saldà amb l'eclipsi i la desaparició de molts llinatges tradicionals, que es remuntaven al temps de la conquesta, i l'emergència d'altres de nous, en molts casos d'origen ciutadà, que basaven la seua ascensió social en la riquesa pecuniària, l'exercici de càrrecs públics i el favor de la corona. Però les confiscacions van ser un arma que els monarques van continuar usant en altres moments, per domesticar la noblesa o per incrementar les sempre extenuades arques del patrimoni reial. I d'escenaris o pretextos, no en van faltar mai, des dels enfrontaments que precediren i seguiren el Compromís de Casp, amb els llinatges nobiliaris alineats a favor d'un o altre candidat, a les guerres amb Castella en el segle XV. El dissortat comte de Luna, Frederic d'Aragó, fill natural de Martí de Sicília i candidat

com Pere no deixarien de pledejar en els anys següents amb el germà major per l'herència del pare. V. PONS ALÓS: *El fondo Crespi de Valldaura en el Archivo Condal de Orgaz (1249-1548)*. València, Universitat de València, 1982.

⁴⁷ Almussafes va ser lliurat el 1349 a Garcia de Loris, que dos anys després el venia al rei per 50.000 sous. L'endemà, el monarca el venia al seu torn al monestir de Valldigna per 80.000 sous. Benifaió va ser venut pel rei el 1348 a Maria Lladró de Vidaure, per 100.000 sous. I Alberic, venut a Jerònima, muller de Ramon de Riusec, per 200.000 sous. A. FURIÓ: *El camperolat valencià...*, cit., pp. 953, 954 i 963. Vegeu també F. GARCIA: "La incorporació d'Almussafes al senyoriu del monestir de la Valldigna (1351)", *Economia agrària i història local. Actes de la I Assemblea d'Història de la Ribera*. València, Institució Alfons el Magnànim, 1981, pp. 263-289. I els nombrosos casos que reporta aquest mateix autor a *Terra de feudals...*, cit.

frustrat al tron, va veure com la nova dinastia Trastàmara el desposseïa de tots els seus estats —entre ells, Sogorb, la Vall d'Almonacid, la Vall d'Uixó, la Serra d'Eslida i les baronies de Paterna, Benaguasil i la Pobla de Vallbona— el 1430, amb l'acusació d'haver-se'n passat al bàndol castellà durant la guerra que sostenien ambdues corones. L'antic patrimoni de Maria de Luna a penes va romandre en poder de la corona, perquè de seguida va ser transferit per Alfons el Magnànim al seu germà, l'infant Enric⁴⁸.

Tanmateix, molt més que els efectes disgregadors del sistema hereditari o que la inseguretat del favor reial, va ser l'acció del mercat, lubricat contínuament per les dificultats financeres d'una noblesa menjada pels deutes, la que més contribuï a alimentar la circulació de senyories i la renovació de la classe senyorial. Poques eren —ho hem vist a la Ribera i a l'Horta— les senyories que passaven directament de pares a fills o que els llinatges nobiliaris aconseguien mantenir en el seu poder durant més de dues generacions. En general, les senyories valencianes —menudes en extensió i pobres en rendes— canviaven constantment de mans perquè els seus titulars les carregaven de censals que després no podien redimir o ni tan sols pagar les pensions, o perquè es veïen obligats a vendre-les per a satisfer uns deutes creixents. Els registres de la governació estan plens d'embargaments i vendes judicials de senyories per insolvència dels seus titulars. Els ingressos dominicals, ja ben raquítics per les raons estructurals exposades, no deixaren de depreciar-se al llarg del segle XV, fins i tot si es mantenien en els mateixos valors nominals, alhora que, en un moviment invers, es disparava la despesa senyorial. Per a fer-hi front, no hi havia altre remei que l'emprèstit i l'endeutament, garantits primer per les rendes senyorials i després per la mateixa senyoria. Al final, quan ja ni això bastava, no hi havia altra eixida que la venda, per pròpia voluntat o urgida pels creditors.

Resultava així difícil perpetuar-se al front d'una senyoria, identificar aquesta amb el llinatge o, a la inversa, associar el topònim del lloc al cognom familiar. Els vassalls estaven acostumats a veure com se succeïen els senyors, com canviaven sovint els inquilins del castell o la casa senyorial —cosa que contribuïa segurament a relativitzar el poder o l'autoritat senyorials, però no els seus mecanismes coactius—, i els cavallers i donzells s'acostumaven

⁴⁸ F. J. CERVANTES PERIS: *Renta, finanzas y crédito censal...*, cit., pp. 48-82.

també a canviar freqüentment de senyories, a comprar-les i vendre-les en un mercat ben dinàmic, a saber-se senyors efímers d'uns dominis que a penes aconseguien retenir uns pocs anys⁴⁹.

Els perfils de la noblesa valenciana

La circulació de senyories, però, era paral·lela a la renovació dels llinatges nobiliaris. En realitat, més que d'una veritable renovació, d'una substitució dels llinatges tradicionals per altres de més nous, hauríem de parlar d'una mobilitat constant, d'una permanent renovació, amb llinatges que s'encimbellen des de l'anonimat i altres que s'enfonsen novament en la foscor o desapareixen per a sempre. Al costat, això sí, d'altres, els menys, que es mantenen durant molt més temps en primera fila, com els ja citats Montagut, senyors de l'Alcúdia des del temps de la conquesta; els Rocafull, també de cavalleria antiga, presents en el regne de València des de la conquesta, igual que els Maça de Liçana, els Carròs o els Zapata de Calatayud; o els Pròixita, procedents de Sicília i heretats a terres valencianes des de finals del segle XIII. Pocs dels nobles i cavallers de mitjans del Quatrecent, en el moment de major creixement numèric del braç militar, podien al·legar per als seus llinatges una antiguitat superior als cent anys i encara eren menys els qui podien remuntar-se als temps fundacionals de la conquesta i la colonització. D'una banda, la guerra de la Unió representà, com deia abans, una veritable fractura al si de la noblesa autòctona, amb la liquidació d'alguns llinatges de l'antiga aristocràcia i l'enaltiment d'altres d'origen ciutadà, si bé no hem d'oblidar que, al contrari que a Aragó o que poc després a Castella, la majoria de la noblesa valenciana es va mantenir

⁴⁹ Francesc Martorell, el pare de Joanot, degué adquirir les alqueries de Faura i Almorig, situades en la Vall de Segó (dins el terme de Morvedre), poc abans del 1404; tanmateix, dos anys després, ja les havia venudes (a Margarida de Montsoriu, per 22.500 sous) per tal de fer front a les despeses que comportà la compra del lloc de Murla, adquirida el 1402 per 167.500 sous. Els Martorell no conservaren la nova senyoria molt de temps: primer, el 1413, intentaren vendre-la a Miquel d'Apiària, i després, aquest mateix any, la permutaren a Pere Castellví per la Vall de Xaló. Aquesta era ja l'única propietat de què disposava la família quan Joanot va rebre l'herència paterna el 1436, i tampoc ell no la fruïria gaire, ja que la senyoria va ser finalment venuda el 1444 per tal de satisfer els deutes pendents. J. VILLALMANZO: *Joanot Martorell...*, cit., pp. 69-75 i 150-161.

fidel al monarca⁵⁰. D'altra, des de mitjan segle XIV, però sobretot des de finals d'aquesta centúria, no deixà d'intensificar-se la promoció de nous llinatges nobiliaris, procedents tant de les files dels curials i servidors dels grans barons feudals i de la mateixa casa reial, com dels rengles de la burgesia mercantil i urbana, especialment aquelles famílies que, després d'haver fet fortuna en el món dels negocis i d'haver consolidat la seua posició amb l'exercici de càrrecs públics, culminaven el seu ascens social amb la inversió en terres i senyories i l'obtenció d'un títol de noblesa.

En conseqüència, el nombre de llinatges nobiliaris no deixà d'incrementar-se en el darrer segle i mig de l'edat mitjana, com bé atesten les convocatòries a corts del braç militar. En les de mitjan segle XIV eren convocats normalment entre 40 i 50 llinatges, però la xifra ja s'havia duplicat en el primer terç del segle XV, amb uns 90 llinatges, i fins i tot triplicat en el segon terç, amb 130, per a assolir un màxim de 225 el 1490. Un considerable creixement que contrasta amb la reducció que es detecta en altres països i que s'explica probablement per l'expansió econòmica que caracteritza la societat valenciana tardomedieval i que propicià l'ascensió social, culminada amb l'ennobliment, de molts llinatges d'arrels burgeses⁵¹. El nombre de persones convocades era naturalment major, però també molt més variable, en funció de la seua estada o no en el regne: 65 en les corts de 1358, dels quals 23 són conceptuats com a nobles i 42 com a cavallers; entorn a 100 en la primera meitat del segle XV i entre 200 i 300 en la segona meitat⁵². Tanmateix, el cens total devia ser encara superior, donat que sembla que només un terç solia acudir a les sessions parlamentàries. Per a les corts de 1428-1429, per exemple, van ser citades 132 persones del braç militar, mentre que la *tatxa* ordenada l'any següent per recaptar fons per a la guerra amb

⁵⁰ M. RODRIGO LIZONDO: *La Unión de Valencia (1347-1348). Una revuelta ciudadana contra el autoritarismo real*. Universitat de València, tesi doctoral inèdita, 1987.

⁵¹ En Anglaterra, el nombre de nobles i cavallers es reduí progressivament dels 6.000 documentats al segle XII a 1.100 a principis del XIV, 1.000 al segle XV i 500 al segle XVI. Ch. DYER: *Niveles de vida en la baja Edad Media*. Barcelona, Crítica, 1991.

⁵² J. TRENCHS ODENA-V. PONS ALÓS: "La nobleza valenciana a través de las convocatorias a Cortes (siglos XV-XVI)", *Les Corts a Catalunya. Actes del Congrés d'història institucional*. Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1991. J. PASTOR FLUJÀ: "Nobles i cavallers al País Valencià", *Saitabi*, XLIII (1993), pp. 13-54. V. PONS ALÓS: "Los Trastámara y la nueva nobleza valenciana", *El poder real en la Corona de Aragón (siglos XIV-XVI). XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Saragossa, 1996, t. I, pp. 241-256.

Castella arriba a comptar fins a 307 nobles i cavallers. I una altra *tatxa* de finals del segle XV en censa 341⁵³.

Tres-centes famílies nobiliàries —i tampoc no hi devien ser totes— són moltes famílies per a un país petit, de poc més de vint mil quilòmetres quadrats. Aproximadament una família noble per cada 160 focs i per cada 70 km². Així i tot, el percentatge —gairebé un 1 % del total de la població— no s'allunya massa, o és encara inferior, al que trobem un poc pertot arreu, de Catalunya a França i Anglaterra (totes tres entorn de l'1'5 %), llevat de Castella, on s'eleva fins al 5 %⁵⁴. Si no els percentatges, les densitats són en tot cas enganyoses, ja que si bé els dominis senyorials de la noblesa valenciana es repartien pràcticament per tot el país, de nord a sud, i fins i tot en l'interior dels termes de les viles reials, la seua residència habitual feia ja temps que s'havia traslladat dels castells i les senyories rurals als nuclis urbans. Segons la *tatxa* de 1430, la gran majoria de nobles i cavallers, vora els dos terços, es concentrava a la ciutat de València i la resta es repartia per les grans viles del regne, encapçalades per Xàtiva (amb uns quaranta llinatges: el 15 %) i, ja a més distància, Oriola⁵⁵. Es tractava, doncs, d'una noblesa urbana, o urbanitzada, que centrava cada vegada més la seua vida i la del llinatge en el palau o l'alberg, alhora que es desentenia de la gestió directa de les seues senyories, confiades a batles i administradors o, el més sovint, arrendades a tercers.

Una noblesa també molt heterogènia, tant en els seus nivells d'ingressos com en la seua consideració social. La *tatxa* de 1430 palesa enormes diferències internes en el braç militar: front a qui paga més de 560 sous, hi ha qui només en paga 10. Alguns, molt pocs, com els ducs de Gandia i de Sogorb, podien ingressar més de cent mil i encara dos-cent mil sous anuals; altres, la majoria, difícilment arribaven als deu mil sous⁵⁶. Les

⁵³ C. LÓPEZ RODRÍGUEZ: "El brazo militar del reino de Valencia a comienzos del siglo XV", *Hidalguía*, XXXIX (1991), pp. 615-639; V. PONS: "Los Trastámara...", *cit.*

⁵⁴ PH. CONTAMINE: "Introduction", *La noblesse au Moyen Age*. París, PUF, 1976; Ch. DYER: *Niveles de vida...*, *cit.*; L. SUÁREZ FERNÁNDEZ: "Monarquía y nobleza jurisdiccional", *En torno al feudalismo hispánico*. Avila, 1989, pp. 485-492.

⁵⁵ C. LÓPEZ: "El brazo militar...", *cit.*; V. PONS: "Los Trastámara...", *cit.*

⁵⁶ Roderic Gil, l'avi del futur Alexandre VI, aplegava anualment "ben VII o VIII milia sous", derivats no tant de les rendes de la terra com de la seua activa participació en el món dels negocis, en particular l'arrendament de rendes reials i eclesiàstiques i la inversió en el mercat del crèdit censal. J. CASTILLO-L.P. MARTÍNEZ-J. SAIZ: "Noblesa, Església i Estat: la promoció social dels Borja a la primera meitat del segle XV", *Simposi internacional sobre els Borja (València, 1994)*, en premsa.

diferències econòmiques i de status també es reflectien —i, sobretot, es feien visibles— en la grandària del seguici i el nombre de servidors. Una gran casa aristocràtica, com la del duc de Gandia, podia mantenir entorn de cinquanta persones, aproximadament la sisena part del personal que integrava la casa reial en l'època d'Alfons el Magnànim. Un cavaller mitjà, com Joan Pujades, amb casa a València i a Catarroja, d'on era senyor, comptava amb uns deu domèstics, inclosos els esclaus. Per contra, un modest donzell com Jofre de Borja disposava només de tres servidors: dos escuders i un mosso⁵⁷. Tot i seure junts en el braç militar, hi havia, doncs, un profund abisme entre les diferents categories en què es dividia la noblesa valenciana: *nobles* o *barons* (també dits de vegades *ricshòmens*), *cavallers* i *donzells*. És aquesta la jerarquia interna que trobem reproduïda en els *Furs* i també en les convocatòries a corts, a partir de les quals podem destriar igualment la importància numèrica de cada grup. A les corts de 1413 assistiren 10 nobles, 25 cavallers i 4 donzells; en les de 1443 eren 41 nobles o barons, 153 cavallers i 48 donzells; i en les de 1465, 77, 97 i 106, respectivament⁵⁸.

Numèricament la balança s'inclinava com és lògic del costat dels mitjans i dels petits. Però tampoc no es podria dir que els grans, els *nobles*, *barons* o *ricshòmens*, fossen tots veritablement grans. Cap al final del segle XV a penes hi havia una dotzena de títols, la majoria de creació molt recent i en mans de llinatges eixits de la mateixa família reial o encimbellats a l'ombra d'aquesta. Els dos títols més antics eren el de comte de Dénia, atorgat el 1356 a Alfons d'Aragó, que el 1399 obtindria també el primer títol de duc en el País Valencià, el de Gandia, i el de comte de Xèrica, concedit el 1372 a l'infant Martí. Fora de la família reial, el primer títol va ser el de vescomte de Xelva, creat el 1390. Ja al segle XV, els Trastàmara crearien quatre comtats més (Almenara, Oliva, Cocentaina i Albaida), dos marquesats (Dénia i Elx) i un altre ducat (Sogorb), tots ells atorgats a llinatges que s'havien distingit per la seua fidelitat a la nova dinastia, quan no havien eixit directament d'ella⁵⁹. Eren aquestes poques famílies —algunes d'elles

⁵⁷ *Ibidem*; J. SÁIZ SERRANO: *Ejército, caballería y clientela militar en la Corona de Aragón en la baja Edad Media. La Casa Real en las campañas de Alfonso el Magnánimo (1420-1442)*. Universitat de València, tesi de llicenciatura, 1996; P. VICIANO: *Catarroja...*, *cit*.

⁵⁸ J. PASTOR: "Nobles i cavallers...", *cit*. Sobre les categories de la noblesa valenciana, vegeu també M. MADRAMANY CALATAYUD: *Tratado de la nobleza de la Corona de Aragón, especialmente del reino de Valencia, comparada con la de Castilla*. València, 1788.

⁵⁹ *Ibidem*; V. PONS: "Los Trastàmara...", *cit*.

de procedència castellana, promogudes pels Trastàmara i amb possessions i aliances en la corona veïna— les que constituïen l'alta noblesa, una capa molt reduïda i tancada, ja que les fronteres que la separaven de la resta de la noblesa valenciana eren majors i més rígides que les que separaven aquesta de l'estament ciutadà. En realitat, a València ja feia temps que s'havia produït la simbiosi entre l'antiga noblesa guerrera i els nous llinatges urbans i que havia quallat en una nova oligarquia de notables⁶⁰. Cavallers i burgesos feia temps, en efecte, que convivia en un mateix espai social i cultural, contractaven aliances matrimonials mútuament beneficioses, compartien negocis i regien conjuntament els destins de la ciutat.

Felicitment cada vegada estem millor informats sobre els perfils i les trajectòries, personals i de classe, de la noblesa valenciana, tant dels llinatges antics i tradicionals com dels nous, ascendits a l'ombra de la corona o de les grans cases aristocràtiques, o projectats des del comerç i les magistratures urbanes. Els estudis biogràfics i prosopogràfics, cada vegada més nombrosos, documenten alguns trets comuns d'aquesta ascensió —sobre els que tornaré més tard—, com la promoció social i econòmica gràcies a la funció pública, al servei del municipi o de la monarquia, l'arrendament de rendes reials i senyoriales, l'ennobliment —amb l'obtenció del títol de generós o de cavaller—, l'adquisició d'una senyoria i el reforçament del poder senyorial amb les màximes competències jurisdiccionals, arrancades o comprades al monarca⁶¹.

⁶⁰ R. NARBONA VIZCAÍNO: *València, municipio medieval. Poder político y luchas ciudadanas, 1239-1418*. València, Ajuntament de València, 1995.

⁶¹ J. PASTOR: "Nobles i cavallers..."; V. PONS: "Los Trastámara..."; M. DE RIQUER: *Vida i aventures de don Pero Maça*. Barcelona, Quaderns Crema, 1984; J. CORTÉS ESCRIVÀ: "Els Boïl de la Scala, una història de família", *Batlia*, 9 (1985), pp. 6-23; R. NARBONA: "Los Rabassa, una familia patricia de la Valencia medieval", *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 7 (1988-89), pp. 111-136; id, "Familias y poder municipal en Valencia", 1490. *En el umbral de la Modernidad*. València, 1990. J. J. CHINER GIMENO-J. VILLALMANZO: *La pluma y la espada. Estudio documental sobre Joanot Martorell y su familia (1373-1483)*. València, Ajuntament de València, 1992; R. NARBONA: "Marrades, un partit patrici", a *L'univers dels prohoms*. València, Edicions 3 i 4, 1995; J. SÀIZ: "Els Pardo de la Casta...", *cit.*; J. VILLALMANZO: *Joanot Martorell...*, *cit.*; J. J. CHINER GIMENO: *Ausiàs March i la València del segle XV (1400-1459)*. València, Consell Valencià de Cultura, 1997; J. CASTILLO-L.P. MARTÍNEZ-J. SÀIZ: "Noblesa, Església i Estat...", *cit.*

La insuficiència de les rendes senyoriales

Però la senyoria, fins i tot amb aquests importants reforços jurisdiccional, estava lluny de ser un suport econòmic suficient de la noblesa. Tots els estudis disponibles coincideixen a destacar les dificultats financeres de les economies dominicals, derivades de la penúria dels seus ingressos, la fragilitat dels patrimonis i el recurs cada vegada més persistent al préstec i l'endeutament, que acabava hipotecant les hisendes senyoriales i consignant les rendes per al pagament dels interessos del deute⁶². Sens dubte, totes aquestes dificultats es van veure agreujades per la crisi del final de l'edat mitjana, que al País Valencià es manifestà més intensament al segle XV que al XIV, però no tenien el seu origen en ella. El problema no estava tant en la caiguda o la degradació de les rendes agràries, sinó en la seua indigència, en la pobresa del seu volum, determinada pel raquitisme dels dominis territorials i per l'arcaïme de la fiscalitat senyorial.

Certament la renda feudal incloïa un vast catàleg de tributs, càrregues i exaccions de la naturalesa i volum més diversos. Els més importants eren els censos agraris, ja fossen en moneda o proporcionals a la collita, amb uns cànon que podien oscil·lar de la tercera o la quarta part en el regadiu a la setzena i encara la vintena en el secà, i que representaven generalment (Gandia, Sogorb, Sueca, Torís i Llombai) més dels dos terços dels ingressos totals. Seguien ja a més distància els beneficis derivats dels monopolis —i en primer lloc, els molins, que, tanmateix, també comportaven fortes despeses de manteniment i reparació—, dels drets de justícia (multes, calònies) i de les taxes sobre el pas i la circulació de mercaderies. Però malgrat l'àmplia diversitat dels profits senyoriales, tots ells es caracteritzaven per la seua debilitat econòmica, en particular els derivats dels censos emfitèutics sobre la terra. En efecte, totes aquestes càrregues, que no deixaven cap activitat

⁶² Al seu torn, la hipoteca acabava sovint amb el segrest de la senyoria. Precisament l'embarcament i la intervenció de les senyories a instància dels creditors constitueixen la millor font de què disposem per a conèixer l'estructura i el funcionament de les hisendes senyoriales, en un moment en què encara no s'havia desenvolupat l'administració i la comptabilitat senyoriales. L'enquesta posterior a la confiscació i els comptes de la gestió duta a terme per l'administrador nomenat per la corona ens informen detalladament de tots els ingressos i despeses de la senyoria, i de la importància relativa de cada un. Una altra font igualment valuosa són els capbreus, una mena de recopilació dels censos a què estava obligat cada emfiteuta, feta a partir de les declaracions d'aquests, i que esdevingué l'instrument més eficaç de control econòmic per part dels senyors.

productiva per taxar, podien resultar insuportablement oprobioses per al camperol, sobretot per al musulmà, obligat encara a satisfer prestacions personals o a proveir el castell o la casa senyorial d'ous, gallines i altres presents, però no deixaven de ser pocs substancials econòmicament per al senyor⁶³.

I aquest no podia tampoc incrementar els seus ingressos accentuant la pressió sobre els seus vassalls. Li ho impedièn les cartes pobles i les concòrdies signades temps enrere i, sobretot, la prudència, que li aconsellava no tensar massa la corda per tal d'evitar la fugida dels camperols⁶⁴. I si el costum i la prudència no bastaven, sempre quedava la intervenció de la corona per a atallar la arbitrarietat senyorial: el 1427, Alfons el Magnànim recordava al comanador d'Onda que els drets de barons, prelats i cavallers sobre els seus vassalls musulmans estaven limitats per privilegis reials, per la qual cosa no se'ls podia exigir serveis als quals no estaven obligats⁶⁵. En realitat, l'actitud dels senyors, forçada per les limitacions al seu poder i pels alts nivells de la mobilitat camperola, va ser generalment la inversa, la d'oferir unes condicions més avantatjoses que atraguessen l'establiment de nous pobladors o assegurassen la permanència dels ja instal·lats. I, de fet, totes les cartes i concòrdies de la segona meitat del Trescents i tot el Quatrecent —com la de Catarroja de 1355, la de Sumacàrcer de 1417 i les de la foia de Llombai de finals del segle XV— coincideixen a ressaltar la reducció dels censos agraris i la commutació dels tributs en espècie i els serveis de treball

⁶³ A. FURIÓ: *El camperolat valencià...*, cit., pp. 993-1.018; F. GARCIA-OLIVER: *Terra de feudals...*, cit., pp. 77-80; E. GUINOT: "El modelo de feudalismo repoblador: renta y señoríos en la Valencia medieval", *Señorío y feudalismo...*, cit., pp. 513-525; C. LÓPEZ RODRÍGUEZ-A. TORRA PÉREZ: "Producción agraria y renta feudal en Valencia (1380-1480)", *Ibidem*, pp. 547-578; J.L. PASTOR ZAPATA: *Gandia en la baixa edat mitjana...*, cit.; F.J. CERVANTES PERIS: *Renta, finanzas y crédito censal...*, cit. Les prestacions personals, dites *sofres* i exigides en algunes senyories de població musulmana, consistien generalment en jornals obligatoris i gratuïts en les obres del castell o en les terres i vinyes del senyor, en el filat de lli i estopa, i en el transport de les collites al graner o el magatzem senyorial. E. GOZÁLBEB ESTEVE: "Las azofras en el marquesado de Llombay", *Señorío y feudalismo...*, cit., t. III, pp. 337-358; M. RUZAFÀ GARCÍA: "Señores cristianos y campesinos mudéjares en el País Valenciano (siglo XV)", *Ibidem*, pp. 423-433; J. HINOJOSA: "La renta feudal de los mudéjares alicantinos", *Ibidem*, t. II, pp. 105-129; V. PONS: *El señorío de Sumacàrcer...*, cit.

⁶⁴ L'administrador de la senyoria de Torís anotava en el seus comptes que un camperol del lloc, Alí Fucey, devia encara dos cafissos de forment, "e per ço que no se n'anà del dit loch, no l'he volgut costreñyer que paguàs, sperant que a poch a poch paguaria". Arxiu del Regne de València, *Vària*, llibre 585.

⁶⁵ C. LÓPEZ-A. TORRA: "Producción agraria y renta feudal...", cit.

per rendes fixes en metàl·lic⁶⁶. Cosa que implicava, d'una banda, una progressiva disminució de la taxa de sostracció i, de l'altra, una major autonomia productiva del camperolat, alhora que s'afirmava la condició rendista, parasitària, de la noblesa senyorial, definitivament desertada del camp i arrelada en la ciutat⁶⁷.

Però si els ingressos senyorials resultaven pobres i insuficients era també perquè les rendes agràries, ja prou raquíiques en termes absoluts, es veien minvades pels deutes que hi estaven consignats o eren desviades en benefici propi per intermediaris de tota mena. El 1416, per exemple, les rendes de la senyoria de Xiva, que li havia estat embargada un any abans a Ot de Montcada, van ser arrendades per 15.500 sous a dos mercaders de la ciutat de València, els quals no sols van recuperar la quantitat invertida, sinó que obtingueren a més un benefici d'altres 2.000 sous⁶⁸. Urgits pels deutes i per l'escalada de les despeses inherents a la seua condició, els senyors abandonaven la gestió directa de les seues possessions en mans d'arrendataris capaços d'avançar-los fortes sumes en metàl·lic i que després s'ocupaven de recaptar les rendes senyorials, amb marges de guany ben lucratius. Els majors beneficiaris de la inhibició senyorial van ser, sens dubte, els mercaders i altres inversors urbans, però també els camperols benestants i fins i tot alguns mudèjars rics, com Abdallà Abenamir, de Benaguasil, que el 1415 arrendà la senyoria de Bunyol per 25.200 sous⁶⁹. Tots dos factors, l'absentisme i l'arrendament, afavorien el desenvolupament de les oligarquies locals, d'on es reclutaven els batles i lloctinents senyorials, però també els arrendataris de les rendes i drets dominicals. I així, mentre que només una part de la renda feia camí cap a València o cap al nucli urbà on el senyor tenia la seua residència, una altra era interceptada pels *prohoms* locals, que eixamplaven el seu control del poder polític i econòmic en cada comunitat.

⁶⁶ P. VICIANO: *Catarroja...*; V. PONS: *El señorío de Sumacàrcer...*; E. GOZÁLBEZ: "Las azofras en el marquesado de Lombay...", *cit.*

⁶⁷ Amb això no vull dir que desaparegués el control senyorial del procés de treball camperol, que tenia un caràcter estructural, i, per tant, continuava operant malgrat l'absentisme senyorial. El control, sempre determinant i clau última del funcionament del sistema, podia ser exercit ara pels arrendataris de les rendes dominicals, que eren mercaders o fins i tot camperols benestants, que es beneficiaven de l'exacció de rendes.

⁶⁸ J.V. GARCÍA MARSILLA: "La intervención del poder real en los señoríos valencianos. El secuestro de Xiva y Castellnou (1415-1425)", *XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón, cit.*, t. I, v. 2, pp. 207-218.

⁶⁹ M. RUZAFÀ: "Señores cristianos y campesinos mudéjares...", *cit.*

Els arrendaments, així com la commutació dels censos en espècie per rendes en metàl·lic, afavorien la instal·lació de la noblesa en la ciutat, però també l'obligaven a dependre cada vegada més del mercat per a la seua pròpia subsistència. És cert que molts senyors conservaven el dret a adquirir productes dels seus vassalls per un preu sensiblement inferior al de mercat, com ara els de Llombai, que només havien de pagar un diner per tres ous, un sou per una gallina o cinc sous per un vedell⁷⁰. Però altres passaven tanta fam que assaltaven els graners de les seues pròpies senyories, segrestades per la corona, i furtaven els blats procedents de les particions. La imatge més clara de la indigència senyorial és probablement la d'aquell Ot de Montcada, endeutat fins a les celles i amb les seues baronies de Xiva i Castellnou embargades, que ni tan sols trobava advocats que "li vullguen advocar ni procurar"⁷¹.

La penúria dels ingressos dominicals, l'escàs volum de les rendes, constitueix, doncs, un dels principals trets estructurals de la senyoria valenciana i la principal, sens dubte, de les seues insuficiències. És clar que en la depreciació de les rendes senyorials també intervingueren factors conjunturals similars als que havien tingut lloc en altres regions d'Europa occidental, com una acusada recessió demogràfica —que en algunes comarques del nord i el centre del país significà la pèrdua de més de la meitat de la població al llarg del segle XV—, una certa reducció de l'espai cultivat i la persistència d'enfrontaments armats i actes de violència, en el context tant de les diverses guerres amb Castella, que afectaven sobretot les zones de frontera, més exposades a les incursions i el pillatge, com dels conflictes nobiliaris i les guerres de bàndols. Però, per catastròfics que poguessen ser en el seu moment, tots aquests estralls operaven sobre una societat ben dinàmica i amb una economia en creixement, i els seus efectes eren assimilats i neutralitzats ben aviat, com es desprèn de l'estabilitat que caracteritzà tant la producció agrícola com la moneda. I, amb elles, la renda feudal, si més no, mesurada en moneda de compte⁷².

⁷⁰ E. GOZÁLBEZ: "Las azofras...", *cit.*

⁷¹ J.V. GARCÍA MARSILLA: "La intervención del poder real...", *cit.*

⁷² Sobre la conjuntura demogràfica i econòmica del segle XV, A. FURIÓ: *Història del País Valencià*, *cit.*, pp. 182-222. I sobre l'estabilitat de la moneda i de la producció, E.J. HAMILTON: *Money, Prices and Wages in Valencia, Aragon and Navarre, 1351-1500*. Cambridge, Mass., 1936; A. FURIÓ: *El camperolat valencià...*, *cit.* (a partir de les batlies d'Alzira, Corbera, Matada i Castelló de la Ribera); i C. LÓPEZ-A. TORRA: "Producción agraria y renta feudal...", *cit.* (a partir de les batlies de València, Xàtiva, Vila-real, Borriana, Ontinyent, Biar, Penàguila i Bocairent).

L'amença per a les economies senyorial, en tot cas, i com ja apuntava abans, no venia tant de la caiguda de les rendes com de la seua pobresa i de la seua insuficiència per a fer front a l'increment de les despeses. De fet, la crisi dels ingressos senyorial no era un fenomen conjuntural que es pogués explicar per una desorganització momentània d'una economia, sinó un fet permanent, estructural. La senyoria ja no era, com ho havia estat abans, el suport econòmic suficient de l'hegemonia social de la noblesa⁷³. Els senyors ja no podien continuar vivint del "seu", de les rendes patrimonials, i havien de cercar en altres llocs fonts alternatives o complementàries d'ingressos.

La guerra i el servei a la corona

La resposta senyorial a la degradació de les rendes agràries va ser molt variada, i d'ella depengué el destí divers de les famílies nobiliàries. Algunes ja feia temps que combinaven els beneficis de l'explotació de la terra amb els d'una producció artesanal especialitzada, aprofitant —com en el cas dels Boil a Manises⁷⁴— una llarga tradició local, anterior fins i tot a la creació de la mateixa senyoria. Altres van incrementar la seua participació en operacions especulatives, agrícoles o comercials, o es van sentir de seguida atretes per cultius de nova implantació i altament reditícis, com la morera i el canyamel, que estaven en l'origen de dues importants produccions industrials: la seda i el sucre. Cap al 1524, els ingressos del sucre, uns 60.000 sous, representaven gairebé el 40 % del total de les rendes del ducat de Gandia⁷⁵. I com els ducs, molts altres petits senyors de la zona havien reservat una bona porció de les seues senyories a la producció de canyamel i la instal·lació de trapigs. Per contra, molts nobles i cavallers buscaven la solució als seus problemes financers lluny de les seues senyories —o, com en el cas d'Ausiàs March, combinaven totes dues estratègies—, embarcant-se en les guerres de la monarquia o servint aquesta en els engranatges d'una administració cada vegada més desenvolupada i complexa, cosa que els

⁷³ G. BOIS: "Noblesse et crise des revenus seigneuriaux...", *cit.*; B. YUN: "Consideraciones para el estudio de la renta...", *cit.*

⁷⁴ J. CORTÉS: "Els Boil...", *cit.*; P. LÓPEZ ELUM: *Los orígenes de la cerámica de Manises y de Paterna (1285-1335)*. València, 1984.

⁷⁵ J.L. PASTOR ZAPATA: *Gandia en la baixa Edat Mitjana...*, pp. 241-242.

permetia participar directament, en forma de salaris i retribucions, dels beneficis de la nova fiscalitat reial. Però, sens dubte, la via més assajada per la noblesa valenciana per compensar la insuficiència de les seues rendes patrimonials va ser la inversió creditícia en el deute públic —municipal, reial i de la Generalitat— i privat. El primer, consignat sobre les imposicions locals, reials o del regne, desviava cap als creditors bona part de la pressió fiscal; i el segon, garantit per les terres i béns del deutor, esdevenia un mecanisme molt més segur i eficaç d'extracció de rendes que no els censos agraris tradicionals.

La guerra era, al capdavant, una de les funcions bàsiques de la noblesa, la que havia estat en el seu origen com a classe i justificava la seua existència en el sistema ideològic feudal. I des de finals del segle XIII, amb l'expansió mediterrània de la corona, però sobretot des de la segona meitat del segle XIV, la guerra havia esdevingut un fenomen cada vegada més permanent i estructural, que dessagnava les finances reials i les municipals, però que accelerava el reforçament del poder monàrquic i el desenvolupament d'un aparell estatal més centralitzat, i que ofería múltiples possibilitats de promoció i de profit als nobles i cavallers que hi participaven⁷⁶. En aquest sentit, les empreses italianes d'Alfons el Magnànim aconseguiren mobilitzar una trentena de llinatges valencians, dels quals almenys una desena de forma quasi ininterrompuda⁷⁷. Les campanyes militars proporcionaven substanciosos ingressos, en forma de botí, de rescats pels presoners i de retribucions salarials, ja que més que la participació a títol individual, a l'antiga manera feudal, era la professionalització en el servei militar —la inclusió en les tropes de cavalleria de l'exèrcit reial, generosament recompensada per la corona— el que es revelava particularment lucratiu per a la

⁷⁶ Sobre el paper accelerador de la guerra al final de l'edat mitjana, PH. CONTAMINE: *Guerre, État et société à la fin du Moyen Âge*. París, 1972; M. MANN: *Las fuentes del poder social*. Madrid, Alianza, 1991, i, molt particularment, en el sentit que ací li estic donant, J.A. FERNÁNDEZ DE LARREA: "La guerra como respuesta a la crisis de los ingresos señoriales en el reino de Navarra durante el reinado de Carlos II (1349-1387)", *Espacio, tiempo y forma*, 2 (1989), pp. 189-203, i del mateix autor, *Guerra y sociedad en Navarra durante la Edad Media*. Universidad del País Vasco, 1992; L.P. MARTÍNEZ-J. SÁIZ: "Actividad militar y crecimiento del Estado: la financiación de la guerra en la Corona de Aragón y en el reino de Valencia (1416-1431)", *en premsa*.

⁷⁷ Entre aquests darrers, els Boil, Pardo, Ciscar, Soler, Corella, Vallterra, Montagut, Monsoriu, Cabanyelles i Despuig, tots ells ben representatius de la noblesa valenciana. J. SAIZ: *Ejército, caballería y clientela militar...*, cit., p. 461. Vegeu també A. RYDER: *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*. València, IVEI-Edicions Alfons el Magnànim, 1987.

noblesa, en especial per als joves de les branques secundàries o de les famílies poc dotades en terres. Tanmateix, la guerra podia esdevenir un expedient no sols poc rendible, sinó fins i tot ruïnós. El noble hi havia de fer una considerable inversió en armes, armadures, cavalls i escuders, que no sempre compensaven els profits de la guerra i que podien dur directament a la fallida. Ot de Montcada i Olf de Pròixita, pertanyents a dues de les famílies més antigues de la noblesa valenciana, es van veure obligats a carregar diversos censals sobre les seues senyories —és a dir, a hipotecar-les— el 1392, per tal de finançar la seua participació en l'expedició a Sicília organitzada per l'infant Martí. El de Pròixita hagué de satisfer a partir d'aleshores pensions que ascendien a més de 17.000 sous anuals i el de Montcada va veure com, després d'haver comptat inicialment amb el suport de Martí l'Humà per a calmar els creditors que l'urgien al pagament dels deutes, la nova dinastia li retirava la seua protecció i deixava que aquests li embargassen les seues senyories de Xiva i Castellnou el 1415⁷⁸.

Al rei se'l servia en la guerra, però també en l'administració dels territoris ocupats, com a alcaids dels castells i places fortes o com a batles del patrimoni reial. Alguns hi rebien terres i títols, com Nicolau de Pròixita, que va rebre el títol de comte d'Aversa i la ciutat d'aquest nom, en el regne de Nàpols, després de la seua conquesta per Alfons el Magnànim el 1442⁷⁹. Però la majoria s'accontentaven amb escalar graons en l'entramat de l'aparell de poder de la monarquia i amb les substancioses remuneracions que aquests càrrecs reportaven. La trajectòria de Joan Pardo de la Casta i dels seus fills, fonamentada en el servei a la monarquia i la participació en les campanyes militars d'aquesta, resulta bastant il·lustrativa. Joan, un dels creditors del ja citat Ot de Montcada, es va enrolar igual que aquest en l'expedició contra Sicília dirigida per l'infant Martí el 1392; vint anys després, el 1413, participava en el setge de Balaguer, al costat de Ferran d'Antequera; i el 1419 acompanyava Alfons el Magnànim a Sardenya i Sicília, com a patró d'una de les galeres armades per la ciutat de València. Establert definitivament a Itàlia, va ser nomenat governador de l'Alguer, on morí el 1440. Dels seus cinc fills, un va ser governador d'Eivissa, un altre, reboster del rei, i els restants, cavallers de la casa reial. El seu germà Pere, cap del

⁷⁸ J.V. GARCÍA MARSILLA: "La intervenció del poder real...", *cit.*

⁷⁹ O. ESQUERDO: *Nobiliario valenciano...*, *cit.*, p. 53.

llinatge, també havia estat cambrer i uixer d'armes de Martí l'Humà i alcaid del castell de Sogorb⁸⁰. Per a uns cavallers sense terres, i els Pardo ho eren, el servei a la monarquia representava una via de promoció i d'obtenció de rendes. De fet, sempre ho havia estat. Però, al contrari que abans, els serveis ja no eren recompensats amb concessions territorials, sinó amb retribucions en metàl·lic, consignades sobre les mateixes rendes que aquells administraven o directament satisfetes per la tresoreria reial. En el centre de les fidelitats vassallàtiques, d'un sistema que no desapareixia sinó que es transformava, el feu deixava pas als diners⁸¹. També era aquesta una via de participació de la noblesa en la renda centralitzada procurada per la fiscalitat reial i redistribuïda en forma de salaris i de prebendes.

Crèdit i endeutament

L'altra via era a través de la inversió en el deute públic, que tenia en la petita i la gran noblesa, junt amb els mercaders, notaris i juristes, els seus principals creditors. Les demandes de la corona havien estat en l'origen i el desenvolupament, des de finals del segle XIII i principis del XIV, tant de la fiscalitat reial com de la municipal i, més tard, a mitjan del Trescents, també de la que podríem denominar del regne, recaptada i administrada per la Diputació o Generalitat. Però el volum i la freqüència de les exaccions reials, urgides per la guerra i les despeses creixents de l'aparell estatal, havien acabat provocant l'endeutament de totes aquestes administracions, que havien hagut de consignar els interessos del deute sobre les imposicions i

⁸⁰ J. SÁIZ: "Els Pardo de la Casta...", *cit.* i, del mateix autor, "Noblesa i formació de tropes de cavalleria al País Valencià tardomedieval: la participació a les guerres reials del llinatge del senyor d'Albaida", *Alba*, 9 (1994), pp. 151-162.

⁸¹ És aquesta forma de retribució en diners i la participació a través seu en la renda centralitzada de la monarquia, en comptes de la tradicional distribució de feus i honors, el que ha portat alguns historiadors anglosaxons a encunyar el terme de "bastard feudalism", que permet explicar millor els canvis que es produïren en les formes d'organització de la noblesa, en comptes d'atribuir-los a una decadència de tot el sistema social. K.B. MACFARLANE: "Bastard Feudalism", *Bulletin of the Institute of Historical Research*, 20 (1945), pp. 161-180; P.R. COSS: "Bastard Feudalism Revised", *Past and Present*, 125 (1989), pp. 47-64; M. HICKS: *Bastard Feudalism*. Londres, Longman, 1995. Vegeu també la recepció que en fa P. SÁNCHEZ LEÓN: "Nobleza, Estado y clientelas en el feudalismo. En los límites de la historia social", en S. Castillo (coord.), *La historia social en España*. Madrid, Siglo XXI, 1991, pp. 197-216.

altres ingressos fiscals. Com a resultat, bona part de la recaptació fiscal —municipal, reial i del regne— no arribava al seu teòric destí, sinó que era desviada abans en profit dels inversors censalistes⁸². Així, si bé és cert que la fiscalitat reial —i les seues subsidiàries, la municipal i la del regne— era l'única que havia sabut renovar les seues bases i mantenir la seua capacitat d'exacció durant la crisi, en contrast amb la degradació de les rendes senyoriales, també ho és que els senyors —els nobles i cavallers censalistes— i les élites urbanes es beneficiaven tant o més que la mateixa monarquia de la voracitat fiscal d'aquesta.

Les inversions creditícies, en tot cas, no es limitaven solament al deute públic, sinó que s'estenien també al privat: a prestar diners a d'altres nobles o cavallers que passaven per un mal moment econòmic o tenien problemes de liquiditat i avalaven els crèdits amb les rendes o la mateixa senyoria; o a prestar-los a camperols que necessitaven pagar un dot, comprar una parcel·la de terra o un parell de bous, o renovar l'utilatge agrícola. En el primer cas, les pensions dels censals es deixaven sentir de manera feixuga en les economies senyoriales fins a asfixiar-les i provocar fins i tot l'embargament i la venda de les senyories. En el segon, s'afegien a les rendes tradicionals en l'extracció de l'excedent camperol: de fet, mentre que els censos agraris es devaluaven, els censals permetien als senyors continuar beneficiant-se del treball camperol i mantenir els seus nivells de renda.

Amb aquests clars avantatges, no és estrany que els censals es troben presents en pràcticament totes les hisendes senyoriales, grans o petites, i que hi constitueixen un dels ingressos més substanciosos. El senyor de Catarroja, Joan Pujades, obtenia de les seues inversions censalistes uns 15.000 sous anuals, molt per damunt dels 10.000 sous que li procuraven les rendes de la senyoria. Tampoc Pere Pardo de la Casta, senyor consort d'Albaida i de Corbera, fonamentava la seua economia en les rendes de les seues senyories, sinó en els censals que tenia carregats sobre la Generalitat (per valor de 10.000 sous) i sobre la vila de Corbera. Un cas similar, però de molta més volada, era el de Berenguer Vives de Boïl, membre d'una de les

⁸² A. FURIÓ: "Crédito y endeudamiento: el censal en la sociedad rural valenciana (siglos XIV-XV)", *Señorio y feudalismo*, cit., t. I, pp. 501-534; M. SÁNCHEZ-A. FURIÓ (eds.): *Corona, municipios i fiscalitat en la baixa edat mitjana*. Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 1997; *La gènesi de la fiscalitat municipal*, dossier publicat a *Revista d'història medieval*, 7 (1996); W. KÜCHLER: *Les finances de la Corona d'Aragó al segle XV (regnats d'Alfons V i Joan II)*. València, IVEI-Edicions Alfons el Magnànim, 1997.

famílies més antigues i significades de la noblesa valenciana i senyor de Bétera, Massamagrell, Xirivella i Massanassa, que a la seua mort el 1477 posseïa un total de 68 censals que li reportaven uns 50.000 sous anuals: una fabulosa quantitat que ultrapassava amb escreix no sols la renda mitjana de la majoria de les senyories valencianes, sinó també els ingressos ordinaris de moltes viles i ciutats del regne. Finalment, en la hisenda dels Borja, la família més important de la noblesa valenciana del final de l'edat mitjana i els inicis de la moderna, el principal capítol d'ingressos estava constituït per les pensions de censals, que representaven una suma pròxima als 70.000 sous anuals, molt superior a la que procuraven les rendes agràries i fins i tot la comercialització del sucre⁸³.

La majoria dels censals dels Borja, com també els dels restants censalistes nobiliaris, estaven carregats sobre la Generalitat i sobre les hisendes de les principals viles i ciutats del regne, encapçalades per la de la ciutat de València. Però la nòmina de deutors incloïa també molts senyors i membres de la noblesa, que havien recorregut en un moment o altre al crèdit censalista per a afrontar una urgència o la falta temporal de liquiditat, i havien quedat atrapats en la teranyina del deute. No es tractava, en tot cas, d'episodis aïllats, sinó d'un fenomen bastant generalitzat, que havia adquirit caràcter i proporcions estructurals. En la majoria de les hisendes senyoriales valencianes, en efecte, una gran part de les rendes agràries havia de destinar-se al pagament de les pensions dels censals que gravaven la senyoria. Les proporcions variaven naturalment d'un lloc a un altre, d'una empresa feudal a una altra, però segons Casey, ja en l'edat moderna, quan el deute censal s'havia agreujat, els senyors valencians havien de pagar als seus creditors entre un quart i un terç dels seus ingressos⁸⁴.

Al final de l'edat mitjana (dades de 1499-1501), el deute representava entorn de la meitat de les despeses de la casa ducal de Gandia, molt per damunt de la compra de senyories, les despeses domèstiques, el pagament de salaris i el manteniment de la infraestructura per a l'elaboració del sucre. Bé és veritat que l'enorme proporció assolida pel deute es devia més a l'amortització ("quitaments") de capitals que no al pagament d'interessos

⁸³ P. VICIANO: *Catarroja...*, pp. 97-114; J. SÁIZ: "Els Pardo de la Casta...", *cit.*; A. FURIÓ: "Crédito y endeudamiento...", pp. 526-527; J.L. PASTOR ZAPATA: *Gandia en la baixa Edat Mitjana...*, pp. 249-254.

⁸⁴ J. CASEY: *El regne de València al segle XVII*. Barcelona, Curial, 1981, p. 148.

(“pensions”)⁸⁵. A Torís, una senyoria molt més modesta, que havia estat segrestada a Pere Lladró i gestionada entre 1449 i 1453 per un administrador nomenat pel governador; el capítol de despeses apareixia dominat pel salari de l'alcaid del castell i, sobretot, per les pensions dels censals que els Lladró havien carregat sobre la baronia. Aquestes últimes ascendien a 1.200 sous: una cinquena part del total de les rendes dominicals, xifrades en uns 6.000 sous⁸⁶. La proporció era molt més elevada en la Foia de Llombai, un altre domini que, com el de Torís, acabaria també finalment en mans dels Borja, i on el balanç econòmic no podia ser més desolador, ja que dels vora cent mil sous a què ascendiren les rendes de la senyoria entre 1490 i 1493, només en quedaren nets, una vegada descomptades les despeses, 226 sous i 11 diners. La Foia, que comprenia les poblacions de Llombai, Catadau i Alfarb, totes tres de població musulmana, rendia anualment uns 22.000 sous, procurats en la seua majoria pels censos agraris, i en particular la partició dels blats, però més de la meitat d'aquests rèdits eren absorbits pel pagament de les pensions consignades sobre la senyoria i percebudes per una trentena de creditors censalistes⁸⁷.

Les xifres del deute senyorial podien arribar a ser gegantesques. L'Antic Patrimoni de Maria de Luna havia acumulat en el primer terç del segle XV un deute de més de set-cents mil sous, que implicava uns interessos anuals per damunt dels cinquanta mil sous. I, com ocorria també en altres llocs, els senyors descarregaven en els seus vassalls —en aquest cas, de Sogorb, Benaguasil, Paterna i altres poblacions— el pagament d'aquests interessos⁸⁸. Els senyors s'endeutaven, però transferien el finançament del deute, en tot o en part, a les comunitats sobre les quals exercien la seua senyoria. És el cas també d'Hug de Cardona, heretat amb diverses possessions en l'horta de Gandia. Per tal de pagar a Joan II els 156.000 sous que li devia per la cessió d'uns llocs (Guadalest, Confrides, Ondara i altres),

⁸⁵ J.L. PASTOR ZAPATA: *Gandia en la baixa Edat Mitjana...*, p. 256.

⁸⁶ A. FURIÓ: *El camperolat valencià...*, t. III, pp. 993-1.005.

⁸⁷ *Ibidem*, pp. 1.006-1.018.

⁸⁸ F. J. CERVANTES PERIS: *Renta, finanzas y crédito censal...*, p. 848. L'autor també reporta el préstec de 50.000 florins concedit el 1391 per la ciutat de València a l'infant Martí i la seua esposa Maria de Luna, amb motiu del casament del seu fill Martí amb la reina Maria de Sicília, que els senyors s'afanyaren a finançar amb l'esforç dels seus vassalls, obligats a carregar-se de censals per un import similar. *Ibidem*, pp. 773-783.

Cardona es va veure obligat el 1448 a vendre un censal de 15.000 florins al monestir de la Cartoixa de Barcelona, però d'aquesta suma, 9.000 florins van córrer a càrrec de les aljames de la seua senyoria del Real de Gandia⁸⁹.

Però la capacitat fiscal dels vassalls també tenia un límit i el corol·lari final de l'endeutament, o millor dit, de la morositat o la insolvència dels deutors, no podia ser un altre que l'embargament o fins i tot la venda de la senyoria. El crèdit censalista era un sistema segur, efectiu, a prova d'excuses i resistències de mal pagador. I quan les pensions s'endarrerien, l'eixam de censalistes acudia al governador perquè segrestàs o posàs en venda la baronia. En uns casos, la primera solució bastava i, després d'haver estat embargada durant un cert temps per tal de rescabalar els creditors, la senyoria tornava a mans del seu titular. És el que succeí amb les baronies de Xiva i Castellnou, segrestades durant deu anys (1415-1425), L'Alcalatén (1440) o Torís (1449-1454). Però en molts altres casos, l'embargament era el pas previ a la venda judicial de la senyoria (com ara, Sumacàrcer el 1410). Abans d'arribar a aquesta solució, molts senyors preferien vendre ells mateixos la senyoria, destinant l'import de la venda a l'amortització del deute o encarregant aquesta als compradors. En el cas ja citat dels Cardona, el deute senyorial no deixà d'augmentar en els anys i les generacions següents, fins a assolir la xifra de 439.144 sous, garantits pels béns dels deutors. Finalment, aquests no van tenir més remei que vendre la senyoria del Real de Gandia—que incloïa els llocs i alqueries del Real, Beniopa, Benipeixcar i moltes altres— als Borja per 950.000 sous. Ara bé, d'aquesta suma, els Cardona només van veure 90.000 sous, ja que la resta es va destinar a redimir els censals carregats sobre la senyoria. Igual que amb el Real, els Borja van saber aprofitar les dificultats financeres dels petits senyors de la Safor per a estendre el seu domini territorial en la zona. Exactament el mateix que feien al sud de la Ribera els Hurtado de Mendoza. Ja el 1439, els Ximènez d'Arenós, senyors d'Alberic, incapaços de continuar afrontant el censal de 100.000 sous que pesava sobre la baronia, la van haver de vendre a Lluís Cornell, amb la condició que aquest es comprometés a redimir el deute. Cornell la bescanvià per altres llocs a Joan Francesc de Pròixita el 1484, i cinc anys després aquest la vené al cardenal Mendoza. En el moment de la venda, la baronia

⁸⁹ J.L. PASTOR ZAPATA: "Censales y propiedad feudal. El Real de Gandia: 1407-1550", *En la España Medieval*, IV (1984), pp. 737-766.

d'Alberic estava carregada amb una vintena de censals, les pensions dels quals pujaven 12.000 sous anuals⁹⁰.

El deute, la insolvència, les reclamacions dels creditors, l'execució dels béns dels morosos i les vendes judicials estan darrere de la gran activitat del mercat de la terra i de la intensa circulació de senyories que caracteritza el segle XV valencià. L'origen de l'endeutament senyorial podia estar en qualsevol causa: la compra d'unes terres o d'unes cases, el pagament d'un dot, l'heretament de les branques secundàries del llinatge... Ja he dit abans que no es tractava d'un factor conjuntural, sinó que era inherent al funcionament mateix del sistema: que, mentre que els ingressos senyorials eren regulars —regularment pobres, insuficients—, la despesa era variable i podia desequilibrar la hisenda familiar. Al final, la sortida no era altra ben sovint que l'embargament i la pèrdua del patrimoni territorial. Una solució que resultava dramàtica i definitiva per a alguns llinatges nobiliaris, que es veien privats de les seues fonts tradicionals de renda i que no tardarien a desaparèixer del primer pla de l'escena pública, enfonsats en la misèria i l'anonimat, com va ser el cas de moltes famílies dels escalons inferiors de la noblesa i, entre elles, la de Joanot Martorell, rossegat pels deutes i mort en la més absoluta pobresa. Però, al mateix temps, una solució que facilitava l'emergència i la mobilitat de nous llinatges i, també, la reunificació de les petites senyories disperses en grans estats nobiliaris com els que els Borja i els Hurtado de Mendoza estaven bastint en les comarques centrals valencianes al final del segle XV.

Ja m'he referit abans a la gran mobilitat social de la segona meitat del Trescents i tot el Quatrecent, que facilità la promoció de nous llinatges nobiliaris des de les files superiors dels ciutadans i "hòmens de vila". No era difícil, com en el cas dels Marrades o dels Bou, passar de drapers i mercaders a cavallers en l'espai d'una o dues generacions, o encara, com els Sorell, des de la molt més modesta condició de tintorer. Els estudis

⁹⁰ J.V. GARCIA MARSILLA: "La intervenció del poder real...", *cit.*; C. LÓPEZ RODRÍGUEZ: "Los Urea y la revuelta de L'Alcalatén de diciembre de 1440", *Saitabi*, XLV (1995), pp. 259-273; A. FURIÓ: *El camperolat valencià...*, *cit.*; V. PONS: *El señorío de Sumacàrcer...*, *cit.*; J.L. PASTOR ZAPATA: "Censales y propiedad feudal...", *cit.*; A. FRANCO: "La herencia patrimonial del gran cardenal...", *cit.*; i, del mateix autor, "Las baronías valencianas del gran cardenal de España D. Pedro González de Mendoza", *Lluís de Santàngel i el seu temps*. València, 1992, pp. 217-227; F.J. VILLALBA RUIZ DE TOLEDO: "Villas y baronías valencianas en la herencia de don Rodrigo de Mendoza (siglo XV)", *Señorío y feudalismo...*, t. III, pp. 473-482.

biogràfics i prosopogràfics, i en particular les esplèndides col·leccions documentals aplegades entorn de dues famílies de particular significació, els Martorell i els Borja, ens permeten identificar millor les successives fases de la seua trajectòria, tant individual com col·lectiva. L'*iter* comú a tots aquests nous llinatges eixits de les files dels mercaders, dels menestrals i fins i tot dels llauradors rics, s'inicia generalment amb l'exercici de càrrecs municipals i l'arrendament de rendes reials i senyoriales o del delme eclesiàstic: és a dir, amb l'acumulació de poder polític i econòmic. S'enlaira amb el servei a la casa reial o a la gran aristocràcia feudal: en el cas dels Martorell, primer al servei del duc de Gandia i després del monarca; i en el dels Borja, una branca es mantindrà en la mainada dels Montcada i l'altra, la més exitosa, escalarà posicions al servei de l'Església i de l'Estat. Es reforça amb la inversió censalista (particularment els Borja, mentre que els Martorell en seran víctimes). I culmina amb l'ennobliment i l'adquisició d'un patrimoni territorial: a penes unes petites senyories, pobres i marginals, els Martorell; un gran estat nobiliari, els Borja. Els destins últims, però, seran ben diversos. Els Martorell, una vegada apartats del servei a la corona i dels pròdigs ingressos que aquest reportava, es mostraren incapaços de mantenir-se només amb les rendes senyoriales i, atrapat pels deutes, acabaren fins i tot perdent les seues possessions. Per contra, els Borja no sols les consolidaren i ampliaren, fins el punt de crear el gran estat feudal del ducat de Gandia, sinó que incrementaren els seus ingressos amb la seua incorporació a l'aparell de poder de la monarquia i la participació en les rendes d'aquesta. Com bé es desprèn d'ambdós casos, les bases de poder de la noblesa ja no es limitaven només a la senyoria, però aquesta continuava sent necessària per a assegurar l'hegemonia social d'aquella⁹¹.

L'estat dels Borja és també un exemple de la recomposició del mapa senyorial al final de l'edat mitjana. El mosaic de petites senyories circumscrites a l'àmbit d'una vila, un lloc o una alqueria, deixà pas ara a grans estats territorials, nascuts d'alienacions importants del patrimoni reial en benefici de branques secundàries de la dinastia —com el ducat de Sogorb, concedit a l'infant Enric "Fortuna"— o de llinatges prominents de la noblesa castellana —com els Sandoval, heretats amb el marquesat de Dénia, i els Cárdenas, promoguts a marquesos d'Elx. O formats amb l'adquisició plani-

⁹¹ Vegeu la bibliografia citada en la nota 61.

ficada de petites senyories que travessaven per dificultats financeres, com és el cas del gran estat bastit pels Mendoza en el sud de la Ribera amb la concentració de les baronies d'Alberic, Alcosser, Alasquer i altres, o del ducat de Gandia, cohesionat pels Borja amb la compra de les petites senyories enclavades en el seu interior, i eixamplat amb l'adquisició de noves baronies en altres comarques del país.

La recomposició del mapa senyorial i la major grandària dels dominis territorials donarien una major estabilitat als llinatges nobiliaris, molts dels quals pogueren mantenir-se i mantenir les seues possessions durant tota l'edat moderna. Però l'estabilitat derivaria essencialment de la reorganització de les fonts d'ingressos dels senyors, d'una nova forma d'hegemonia econòmica i social de la noblesa que els temps moderns consagrarien, basada ja no sols en les rendes dominicals, sinó també —i en mesura creixent— en la inversió censalista i en la participació en els òrgans de poder de la monarquia i, a través seu, en la renda centralitzada generada per la fiscalitat reial. Una nova forma, sens dubte molt més eficaç, que completava i corregia la degradació de les rendes agràries tradicionals, però que, com aquestes, descansava igualment —què eren els censals i la fiscalitat, sinó dos mecanismes d'extracció de renda, això sí, més complexos i expeditius?— sobre l'explotació i l'apropiació del treball camperol.